

Mireia López-Bertran
Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez

Introducció 2-3

Capítol 1. 4-11
Ibers, el gran canvi social de l'Edat del Ferro

Capítol 2. 12-28
Habitar el paisatge i viure als poblats
La Plana Justa

Capítol 3. 29-43
Producció i intercanvis
Un infundibulum etrusc

Capítol 4. 44-54
El tresor de Lluca: una obra d'art de l'orfebreria ibèrica
Un infundibulum etrusc

Capítol 5. 55-66
Ritualitats
Hemeroskopeion

Capítol 6. 67-71
La transformació d'un món

Per saber-ne més. 72-78

Introducció

Había resistido el paso de dos mil quinientos años y estaba allí, guardada en una vitrina, contándoles a los viajeros algo lejano y misterioso que ellos notaban que seguía vivo en su interior. ¿Qué era? ¿De qué les hablaba? Seguramente les enseñaba que si nadie hubiera moldeado aquel modesto pedazo de barro, ellos serían otros, sin duda peores, y que mientras aquel trozo de barro siguiera allí detrás de la vitrina hablándole a alguien aún quedaba un destello de esperanza.

Rafael Chirbes, *Mediterráneos*

El llibre que teniu a les mans tracta sobre la cultura ibera i sobre els pobladors que anomenem ibers. Varen habitar aquestes contrades durant bona part del període conegut com l'Edat del Ferro, que es situa en aproximadament entre el segle VI i el I abans de la nostra era. Com altres períodes del passat de Xàbia, està ple d'històries i esdeveniments que podem reconèixer a partir de l'estudi de les restes materials.

Quan hui en dia veiem els bancals del terme amb la vinya, els ametllers i les oliveres, es fa difícil pensar que durant bona part de la història de l'agricultura aquestes espècies no existien. De fet, són innovacions que es desenvoluparen fa relativament poc, durant el primer mil·lenni abans de la era. Els protagonistes d'aquest xicotet gran canvi eren ibers, i aquesta mena de revolució –tot i que va ser lenta en el temps- es va acompanyar també d'altres innovacions que marcaran per a sempre la història. Una altra de ben important és el treball del ferro, que va permetre la millora d'antigues eines per als treballs agraris i

artesanals o la creació de noves: la forma de llegones, pics, aixades, corbelles, falçons, tisores o agulles de ferro i altres ferraments artesanals no han canviat des de que fa vora 2400 anys es començaren a utilitzar. I no han canviat perquè els invents genials solen variar molt poc. De fet, un altre dels enginyers genials que fan aparició durant aquesta època és un invent ibèric, possiblement fet al nord-est de la península: el molí rotatori es va adoptar ràpidament per les comunitats locals i serà la manera més estesa de fer farina fins hui en dia.

Plantes, ferramentes i molins... tres exemples de materials i objectes estrets de la vida quotidiana que tenen molt que mostrar. Amb ells reclamem l'atenció a les coses humils per entendre com hem arribat fins ací: és la tasca de l'arqueologia. Troballes modestes i menudes són testimoniades de les accions de la gent, dels seus valors, de la organització del treball quotidià i de les iniciatives que més els preocupaven. Però l'arqueologia també extreu molta informació de joies soterrades i silenciades que l'atzar trau a la llum, objectes extraordinaris que són únics per apropar-nos a la gent des d'altres punts de vista.

Al llarg d'aquestes pàgines es farà evident com reconeixem el valor dels objectes per a poder reconstruir la història i teixir històries immerses en allò quotidià, algunes transcendentals, altres mundanes, però totes protagonitzades per gent arrelada a la terra... i a la mar.

Després d'un primer capítol introductori, on expliquem qui eren aquests que anomenem ibers i què és la cultura ibèrica, passem a analitzar les formes d'ocupar el paisatge (capítol 2) i les relacions de producció i els intercanvis (capítol 3), dos capítols que formen el cos central del nostre discurs històric. A continuació tractem alguns aspectes de les ideologies i els valors de les comunitats ibèriques a través del conjunt extraordinari conegut com a tresor de Lluca o de Xàbia (capítol 4) i la ritualitat (capítol 5). Finalment, descrivim de quina manera aquesta cultura va quedar vinculada a una organització estatal i imperial baix el domini de Roma i la transformació progressiva dels trets culturals i formes de vida (capítol 6).

Capítol 1

Ibers, el gran canvi social de l'Edat del Ferro

L'Edat del Ferro en el Mediterrani occidental es desenvolupa, aproximadament entre els segles VIII i I ane. Es caracteritza per ser un període de grans canvis, relacionats amb dinàmiques internes, augments de població i relacions amb altres punts del Mediterrani, que eren cada vegada més freqüents i diverses. En l'àmbit social hi ha una varietat d'organitzacions marcades per desigualtats i jerarquitzacions. La costa oriental de la península Ibèrica no és una excepció a aquests trets generals. De fet, les organitzacions socials que identifiquem a partir del registre arqueològic no van tindre una homogeneïtat política, però sí desenvoluparen economies semblants, el que s'explica per les connexions i relacions estretes que mantenien.

De manera general, podem descriure bé els canvis que ocorren perquè hi ha evidències en diferents aspectes de la vida quotidiana que han deixat empremta material. És difícil establir límits temporals precisos dels canvis, però hi ha acord en situar al voltant del segle VI ane l'inici dels desenvolupaments que anomenem Cultura Ibèrica. Es produeix una important reestructuració econòmica i social que, materialment, es reconeix en la multiplicació de centres per l'explotació dels recursos, la diversificació funcional dels assentaments –és a dir, diferents usos en diferents llocs-, jerarquització territorial –amb assentaments que depenen d'altres més grans o des dels quals s'organitza l'explotació del territori-, sorgeixen nous nodes de distribució, amb la multiplicació de llocs de contacte de xarxes d'intercanvi, es desenvolupen novetats tecnològiques en relació amb la producció i la transformació –molí rotatori, treball del ferro- i el control i manipulació de la violència i la ideologia associada –noves armes-, aparició de sistemes compartits, des de pesos i mesures, fins a sistemes d'escriptura, codis simbòlics i escultura. Veurem al llarg d'aquest llibre que no són fenòmens aïllats sinó que tots ells estan interrelacionats.

Tradicionalment, hom ha explicat aquests canvis fent referència a l'aparició i formació dels ibers o, en termes culturals, de l'anomenada cultura ibera. No són les mateixes coses i és important distingir-les. Una cosa és un etnònim -el nom d'un grup ètnic, ibers- que es va atorgar per escriptors forans, i una altra és una cultura arqueològica, arrelada en maneres de fer que tenen restes materials similars i que està històricament situada.

El nom d'Ibèria i els ibers

Iniciem el nostre recorregut buscant l'origen i significat del terme que dona nom a la cultura que ens ocupa. Per què parlem d'ibers per caracteritzar a la gent que va viure en aquesta etapa? D'on ve el terme i com s'ha entès històricament?

Originàriament, el nom dels ibers feia referència simplement als habitants d'Ibèria, que per a alguns escriptors grecs designava el límit del món conegut (de fet, per als grecs hi havia una altra Ibèria situada al Mar Negre de manera que dues Ibèries limitaven el seu món). Però els escriptors antics no tenien consciència de l'existència d'un poble iber, en el sentit d'una població homogènia i amb unitat política. Per exemple, per a Heròdot, que escriu en el segle V ane, tots aquests pobles són ibers, i altres fonts escrites gregues situen com a ibers les diferents poblacions que habitaven a Ibèria, sense un sentit ètnic sinó geogràfic o cultural.

Totes aquestes tradicions escrites i descripcions geogràfiques són arreplegades pels romans. Estrabó, nascut en l'actual Turquia, va ser l'autor d'una important compilació geogràfica al segle I ane

a la qual descriu amb precisió els límits d'Ibèria per als romans. S'estendrien fins i tot més enllà dels Pirineus, possiblement perquè s'identificaria la zona a cada costat del relleu com a un àmbit culturalment homogeni. L'observació hauria de tindre base ferma perquè des de l'arqueologia s'identifiquen trets culturals ibèrics, com ara la llengua, en el territori que al nord dels Pirineus arriba fins el riu Hérault.

Altres autors llatins, escrivint a finals del mil·lenni, mencionen diversos pobles que habiten la façana oriental de la península, entre els quals hi ha a les

actuals terres valencianes els ilercavons, edetans o contestans. Entre els segles I i II els autors llatins Plini el Vell i Ptolomeu citen la Contestània com una regió situada en una zona identificada en el terç sud de l'actual territori valencià, però ignorem què significats tenia aquest terme en relació amb l'organització social i econòmica durant el període ibèric. La lectura crítica de les fonts clàssiques han portat a alguns investigadors a assenyalar que la idea d'un etnònim iber es pot veure com una invenció romana per fixar identitats ètniques indígenes.

Cultures iberes

Els habitants d'aquestes terres no es van anomenar mai ibers. Desconeixem els noms amb els quals es reconeixien els diferents pobles però això no impedeix conèixer culturalment i històrica aquests pobles. No varen tindre consciència de formar una unitat cultural i homogènia: compartien molts trets culturals, com ara la llengua i alguns rituals funeraris, però també es diferenciaven en altres –sistemes d'escriptura, creences, maneres de construir, implantacions en el territori, tecnologies productives, etc. De fet, hui en dia la recerca arqueològica planteja altres qüestions ben diferents per donar significat a aquestes similitud i diferències, i situar-los en la història, tot considerar-los com a protagonistes d'unes cultures del Mediterrani antic.

Tanmateix, des de finals del segle XIX, data en què podem situar els inicis del coneixement científic dels ibers amb el descobriment emblemàtic de la Dama d'Elx (1897), la cultura dels ibers s'ha interpretat des de diferents punts de vista i s'ha orientat amb moltes variables depenent del context social, polític i ideològic de cada moment.

Durant el segle XIX i bona part del XX va haver interès erudit per esbrinar la procedència i l'origen dels pobles, entesos com essències immutables amb les seues identitats. Es va defensar la idea de que els ibers haurien d'haver vingut d'algun lloc –el nord d'Àfrica, per exemple- per ocupar aquestes terres. Aquestes interpretacions no tenien en compte la capacitat de canvi cultural de la gent degut a dinàmiques internes. Es fonamentaven en la idea de que la millor explicació dels canvis culturals era per tractar-se de moviments de població, de manera que la gent aniria desplaçant-se amb una cultura ja formada.

Actualment, els canvis històrics, socials i culturals es descriuen amb explicacions més complexes, que tenen en compte el protagonisme dels autòctons per dur a terme els canvis, en relació però amb connexions externes que farien canviar les estructures socials i econòmiques. Dins d'aquestes corrents hi ha diferències, doncs alguns subratllen l'aculturació dels autòctons, que canviarien cap a formes més civilitzadores a partir de relacions amb poblacions foranies, colonitzadores, com ara fenicis i grecs que difondrien els canvis. Altres, en canvi, consideren que les relacions mediterrànies comporten molta més complexitat que no només l'aculturació unidireccional, perquè no hi ha una supeditació al fet colonial. A més a més, totes les cultures en contacte canvien d'una manera o una altra i les conseqüències dels contactes són múltiples. Aquesta visió implica que els desenvolupaments locals –des de l'urbanisme, fins a la tecnologia o l'art- s'expliquen per dinàmiques internes en relació amb el món exterior. Actualment es considera que hi ha molts protagonistes en joc, des dels descendents dels fenicis i grecs, fins a indígenes aliens als contactes i indígenes en estreta convivència amb mediterranis.

Arqueologia per una història del canvi social

Una qüestió de major importància històrica és explicar de quina manera les comunitats de l'Edat del Bronze, menudes i amb estructures organitzatives de base familiar, varen passar cap a la constitució de comunitats més grans i jerarquitzades, amb criteris d'organització no sempre fonamentats en el parentiu sinó amb altres agrupacions socials. Com expliquem el sorgiment i desenvolupament d'aquests canvis tan evidents i espectaculars? Quin paper va tindre la gent autòctona? I els nousvinguts? Fins a quin punt els canvis varen ser homogenis i regulars en el temps? Quines identitats hi havia entre aquella gent? I què les diferenciava d'altres poblacions peninsulars i mediterrànies? Totes aquestes preguntes són pertinents en l'estat actual de la recerca, que estudia arqueològicament els anomenats ibers durant una etapa de més de cinc segles, tot posant de manifest els matisos històrics.

Una bona manera de veure aquests canvis és considerant les connexions de la gent amb mons més amplis. Els contactes amb comerciants fenicis des del

segle VIII ane, demostrats en les nombroses àmfores fenícies trobades al terme i a la comarca, van suposar la possibilitat de incrementar la producció per atendre els intercanvis. Aquells que tingueren més èxit en mantenir aquestes connexions estaven en posicions d'afirmar-se davant altres. En altres paraules, la connectivitat va oferir l'ocasió a algunes persones d'intensificar i afermar les bases econòmiques del poder, basades sobretot en els recursos agropecuaris: nous conreus, productes derivats de la ramaderia, o els teixits protagonitzen les intensificacions relacionades amb el comerç. L'adopció de la tecnologia de torn terrisser i els forns de doble càmera per produir envasos pel transport marítim troba, d'aquesta manera, una explicació convincent basada en estructures econòmiques.

Avançant els segles continua l'interès local en comercialitzar l'excedent dels derivats agropecuaris. Canvien els segles, però no canvia motivacions econòmiques per fonamentar les relacions socials. En alguns llocs apareixen grans magatzems i els poders locals són indispensables pels comerciants mediterranis per obtenir els bens d'intercanvi. A la costa valenciana, al llarg dels segles V i III aC hi ha un ambient de contacte estret dels poders locals amb navegants i comerciants grecs, púnics i altres ibers que coneixen sistemes d'escriptura propis. Els sistemes d'escriptura ibers són semisil·làbics, perquè s'utilitzen uns signes amb valors fonètics simples i altres amb valors compostos. Els textos es van gravar o es van pintar sobre suports variats, com el plom, la ceràmica, la pedra, les monedes o l'os. Cal assenyalar que els primers textos varen ser documents relacionats amb intercanvis comercials, tot i que actualment encara no s'han pogut traduir. Des del segle IV ane s'estén l'ús de l'escriptura en làmines de plom per dur comptabilitat i donar instruccions comercials.

Però els canvis no es van limitar a les bases econòmiques, doncs va haver-ne també en les ideologies. Un molt clar el trobem a la manera de commemorar els morts, doncs a partir del segle VI ane, quan els canvis econòmics que descrivim es varen començar a desenvolupar, apareixen les necròpolis enteses com a espais específics d'enterrament. Situades fora dels poblats, en llocs ben visibles del paisatge, junt a vies de circulació, es tracta d'espais destinats als morts, però com a part dels processos d'afermament de les elits, doncs eren idonis per a expressar les ideologies de les famílies. Mai

s'ha vist que siguen cementeris molt grans perquè només una part selecta de les comunitats es soterraria en ells. Hi ha tombes d'homes i de dones i tots els grups d'edat estan representats (excepte els nounats que es soterraven selectivament a les cases). En algunes tombes s'inclouen armes –llances a aquelles més antigues, després espases i escuts- com a part de l'aixovar personal. Això ens indica que els guerrers estaven emergint com un tipus social rellevant. Però no són els únics ja que també hi ha tombes de dones i xiquets amb altres aixovars exclusius que mostren en clau femenina el poder de les famílies i que el poder estava passant a ser hereditari. A partir del segle IV aC aquests poders es manifesten a les tombes amb escultures i programes iconogràfics amb animals i persones, que posen de manifest valors centrats en la joventut, la família, el poder de les elits, i la representació de dames i cavallers.

Les tombes i els assentaments formen part d'una estructura política, variable en les dimensions segons els casos, fonamentada en relacions personals col·lectives que van més enllà de les dimensions familiars o de les relacions de parentiu. Les muralles o els cementeris són la part més visible d'organitzacions socials col·lectives i supradomèstiques amb trets d'institucionalització de les relacions. Aquestes característiques manifesten diferències socials amb els tipus d'organitzacions prehistòriques basades en el parentiu.

Descobrint els ibers: de la troballa del tresor fins les excavacions multidisciplinars

La comarca de la Marina Alta i, particularment, el terme de Xàbia han estat objecte de recerques arqueològiques sobre la cultura ibèrica des de fa més d'un segle. De fet, les primeres troballes pertanyents a aquest període daten de finals del segle XIX, quan els ibers s'estaven descobrint com a objecte de recerca. Les aportacions de J. Dánvila i Collado i de R. Chabás al 1891 sobre el tresor de plata del Montgó (vegeu el capítol 3) ja valoren la troballa com un document arqueològic que il·lustraria el passat colonial focu a la zona. Anys després la referència fonamental d'ample ressò internacional la constituirà el tresor de Lluca (vegeu el capítol 4), trobat el 1904 i publicat per R. Mélida el 1905, i P. Paris,

investigador francès especialment interessat en el període preromà, el donarà a conèixer a França el 1906 i H. Sanders el divulga entre l'arqueologia anglesa ja al 1907, de manera que des del primer terç del segle XX les joies de Lluca constitueixen referències de la cultura ibèrica més difoses a escala internacional.

A partir de mitjans del segle XX cal destacar els treballs de l'Institut Arqueològic Alemany al Montgó, amb les excavacions a la Punta de Benimaquia i a la Penya de l'Àguila, publicades per H. Schubart en diversos treballs a principis de la dècada dels 60. Són també els anys en què G. Martín, alumna de M. Tarradell, catedràtic a la Universitat de València, revisa la historiografia i l'arqueologia al voltant del problema d'identificació d'*Hemeroskopeion* i *Dianium*, traient pes al paper colonial en les relacions amb els ibers locals (1968). Per la seua banda, E. Llobregat actualitzarà l'estat de la qüestió del poblament comarcal a la cabdal obra *Contestania Ibérica* (1972).

Els anys 80 i 90 varen suposar la revisió sistemàtica del patrimoni del terme amb campanyes sistemàtiques de prospecció fetes des del Museu Arqueològic Municipal amb la participació d'arqueòlegs locals, com ara J. Bolufer, P. Costa i J. Castelló. Els dos últims, a més, estaven vinculats a un nou projecte d'excavacions a la Punta Benimaquia entre 1989 i 1993 que donarà informació fonamental per entendre els desenvolupaments socials als inicis de l'Edat del Ferro.

Les dades de les prospeccions han derivat en síntesis interpretatives, revisions del poblament comarcal, estudis de territori i nous projectes d'excavacions, com ara a La Plana Justa, on es va fer una intervenció l'any 2006. També a partir dels anys 80 el museu ha ingressat materials de nombroses troballes submarines en diferents punts de la badia, el que ha permès incrementar les dades materials del comerç marítim.

Des dels anys 90 hi ha noves mirades al voltant de velles troballes, el que és normal en el transcurs de la recerca. Destaquem les publicades al voltant del tresor de Lluca per part d'A. Perea, que ha estudiat en detall l'orfebreria ibèrica des de les tècniques de producció. C. Aranegui ha fet noves aportacions de síntesi a l'arqueologia ibèrica de Xàbia tot valorant l'abast mediterrani de les dades particulars.

Però la història de la recerca funciona moltes vegades com un pèndul, movent-se entre extrems d'interpretacions, tot incorporant les aportacions de cada generació. Si des dels anys 60 es varen matisar en part els impactes colonials –grecs, fenicis- en el desenvolupament de la cultura ibèrica, en els últims anys la recerca ha posat l'accent en la connectivitat i la mobilitat mediterrània, doncs durant l'Edat del Ferro es varen desplaçar persones, coses, tecnologies i coneixements com mai havia passat abans. Hui en dia no hi ha dubte que el període que ens ocupa va ser un moment de creació i consolidació de jerarquies basades en relacions desiguals. En els capítols següents ens adreçarem en detall a tots aquests fenòmens des de la perspectiva particular local.

Capítol 2

Habitar el paisatge i viure als poblats

En aquest capítol tractarem el poblament i l'estructura organitzativa dels poblats entre els segles VII i I ane, tot definint la dinàmica històrica i les diferències en el temps. El marc geogràfic està definit per determinats trets geomorfològics del terme: terres a les planures al·luvials i costeres delimitades pel relleu destacat del Montgó, que arriba fins el Cap de Sant Antoni, i els relleus de menor entitat de Capçades-Rebaldí i Cap de Martí. Veurem que els relleus varen servir per estructurar el poblament ibèric, per albergar la població en assentaments fortificats i destacats sobre paisatge durant part del període, almenys fins els segles II-I ane.

Ens fixarem en el poblament, l'organització dels poblats i l'estructura de les cases. Organitzem el text en una gradació de l'escala d'observació, que va des del paisatge fins a la casa, passant per l'organització interna urbana. En un últim apartat establím els principals criteris de l'evolució històrica del poblament a la zona, caracteritzat per una tendència a la jerarquització abans de la conquesta romana. Algunes referències es complementen amb la informació d'assentaments dels termes veïns, la qual cosa ens permet emmarcar els fenòmens observats als jaciments de Xàbia en processos més amplis.

Assentaments al territori

Una profitosa temptativa per conèixer la manera d'habitar el territori en el passat és examinar la distribució dels llocs ocupats per tal d'aclarir si hi havia una pauta comuna, el que s'anomena estudiar el patró d'assentament. Les tècniques emprades són des de les prospeccions superficials del terreny fins les cales i excavacions. Les prospeccions sistemàtiques del terme fetes des dels anys 80 del passat segle, juntament amb les notícies de les troballes aïllades i

les excavacions arqueològiques, ens donen tota la documentació de base per plantejar quines eren les línies mestres del poblament a l'època. La informació que tenim dels patrons d'assentament a Xàbia, però, cal emmarcar-la en el context regional més ample per poder esbrinar les tendències de les ocupacions amb més perspectiva geogràfica.

Els jaciments coneguts pel període ibèric corresponen a assentaments de mida menuda, al voltant de 0,5 hectàrees o menors, situats en altura, en els relleus que voregen el pla. Alguns estaven fortificats, a vegades només per algun costat, perquè també feien servir elements naturals i vessants acusades com a defenses. La ubicació els facilitava la defensa i el control visual del territori, uns trets que com veurem són característics del període, a diferència del que passarà en altres moments històrics. Tenen, a més a més, un relatiu accés fàcil a les terres de conreu. Aquesta tria en la localització es reconeix bé des dels segles VII-VI ane a diversos llocs i no hi haurà canvis substancials fins els segles II-I ane.

Aquest tipus d'ocupació es reconeix a un conjunt de poblats datats entre els segles VII i V ane. El millor conegut al terme és La Plana Justa, un poblat construït amb murs de terrasses que estructuraven les construccions en la vessant del terreny (vegeu el destacat sobre el jaciment). Un altre exemple és l'assentament fortificat del Morro del Castellar (Teulada), situat a un relleu destacat sobre el territori, a la vessant meridional de la serra de la Celleta, i amb un important domini visual de l'entorn. La muralla té forma sinuosa i s'adapta bé al terreny. Està construïda per un mur fet amb dos paraments de blocs sense traves de terra i farcit de pedres més menudes. No coneguem l'organització interna del poblat perquè no ha estat excavat, però actualment es veuen restes de parets adossades a la muralla que serien de construccions interiors organitzades en illes compactes de diverses habitacions.

De la Punta de Benimaquia (Dénia) tenim més informació per que ha estat excavat en extensió. Està organitzat urbanísticament a partir d'una estructura de carrers de tendència recta amb habitacions a un costat i l'altre. Part de les construccions es recolzen a la muralla, de manera que serveix de paret dels habitatges. La muralla és una construcció de pedra feta per dos trams en angle

recte o forma de L vista en planta, situats a la part nord i de ponent. Les altres parts del poblat estaven protegides per relleus naturals. Hi ha, al menys, sis torres de planta quadrangular, també fetes de pedra, i destinades a la vigilància i el control visual. Aquests aspectes formals de la muralla, les construccions i el tipus d'organització interna suposen un canvi respecte del que hi havia en períodes precedents, tot i que alguns trets constructius s'arrelen en les maneres de fer indígenes.

Per una altra banda, altres assentaments es localitzen en llocs molt destacats en els relleus i tenen domini dels passos i comunicacions. Per exemple, el Portell de Roger, a la partida de l'Ombria, és un àrea rocallosa amb un menut assentament de guaita. Fora del terme tenim La Peña Roja (El Verger), ocupat als segles VI-V ane. Està ubicat a l'extrem nord-est de la serra de Segària i domina la plana i la costa. Podria haver estat fortificat amb un senzill mur de tanca reconegut en superfície. El Castell de l'Ocaive (Pedreguer) és un lloc molt menut ubicat a la Muntanya Gran i la reduïda extensió pot ser indicativa d'un lloc de vigilància i control visual. Hom pot suposar que llocs costaners relacionats amb l'ancoratge estarien ocupats a la zona de la Duana i el Portitxol, però actualment no s'han documentat restes constructives d'aquest període.

Un grup d'assentaments que comparteix característiques amb els esmentats seran ocupats al llarg dels segles posteriors, de manera que els trets bàsics de la ubicació, el control visual i la visibilització en el paisatge amb construccions defensives, es repeteix i no són trets exclusius dels inicis de l'Edat del Ferro sinó de tot el període ibèric fins la conquesta romana. Els exemples que podem esmentar a l'entorn immediat del terme de Xàbia són de llocs ocupats en diversos moments entre els segles VI i I ane, amb diferències en l'extensió i el caràcter de l'ocupació de cadascun d'ells: la Muntanyeta Verda (Pego), el Castell de les Atzavares o Castell de Fontilles (Vall de Laguar), el Tossal de l'Abiar (Poble Nou de Benitatxell), el Coll de Pous (Dénia) o el Passet de Segària (Beniarbeig-Benimeli). Els dos últims mereixen uns comentaris més detallats. Tots dos tenen fortificacions en bona part del perímetre, complexes i extensions sensiblement més grans que la resta d'assentaments comarcals, entre 1 i 2 hectàrees, a més d'ocupacions llargues, amb varies fases de construccions. Per exemple, al Passet de Segària s'han reconegut dos tipus de fortificacions

corresponents a dos períodes –aproximadament dels segles IV-III ane i una altra més tardana, dels segles II-I ane. El Coll de Pous per la seua banda destaca, a més a més, per ser el lloc on es va trobar el conegut tresor del Montgó (vegeu el capítol 3).

Així doncs, entre els segles VII i II ane el patró d'assentament és prou homogeni en la forma, extensió i emplaçaments dels llocs, en altura i en relleus destacats sobre el paisatge, i que foren fonamentals en l'organització del territori. Però als segles II-I ane es detecta un sensible augment dels assentaments i canvien el patró d'ubicació i les característiques generals: les informacions de les prospeccions ens indiquen que són assentaments de poca extensió i sense estructures arquitectòniques potents. Exemples d'aquests assentaments tar-doibèrics serien els de Capçades/Rebaldí, Cap de Martí, Rafal de les Banyules, (que també podria haver estat ocupat en el segle anterior), Teuleria, Vall de Pexet, Vall de Xona i Vall de Sala. Alguns serien no més d'un grapat de cases de camperols que lògicament han deixat molt poques evidències materials per reconèixer els trets principals de l'ocupació. Per exemple, a Capçades/Rebaldí o Vall de Sala no s'han detectat murs i l'extensió de les ceràmiques disperses en el terreny és només d'uns 1000 metres quadrats. El jaciment de Teuleria, més menut encara, podria ser un abocador de restes vinculades a treballs agraris, al igual que les restes identificades al Tossal de l'Abiar.

No es veu al terme, ni a la comarca en general, una ocupació important en terres baixes, al pla, de caràcter agrari. Restes de llocs menuts habitats per camperols junt a les terres de conreu són molt difícils de detectar arqueològicament. Només el jaciment de Vall de Xona està directament ubicat al pla, i seria un assentament vinculat a les terres de conreu. El jaciment de Vall de Sala també està a terres tradicionalment ocupades per conreus en bancals. Tanmateix, no sembla que aquestes ocupacions foren nombroses en l'estructura del poblament i en les estratègies de l'explotació agrària durant el període ibèric. Hom podria pensar que la intensa activitat urbanística i agrícola del terme ha alterat la pauta observable amb la destrucció de jaciments en llocs habitats i transitats fins actualment, però sembla que no és aquesta la raó de que no els detectem perquè hi ha evidència d'una ocupació d'època romana al pla, amb explotacions agrícoles petites ben documentades en prospeccions, i que no han

estat alterades per les ocupacions posteriors. Així doncs, la pauta observable s'explica per raons socials i culturals de les comunitats ibèriques, que varen preferir els llocs en altura per ubicar els seus assentaments.

Una raó fonamental d'aquesta tria és defensiva, però també hi havia raons que tenen a veure amb el manteniment del domini visual orientat a les terres de conreu i, pel que fa als assentaments costaners, del control marítim. Una altra explicació del patró que s'observa és la visibilització dels assentaments, és a dir, com de visibles són des de qualsevol punt del paisatge. De fet, observem que va haver un elevat grau de visibilitat dels poblats, que constituïen fites destacades al paisatge. A més, no és casual que ara, en el període ibèric, es fan esforços per monumentalitzar els poblats, amb la construcció de muralles i altres elements defensius com ara les torres que contribueixen a fer-los més visibles. Això té raó de ser en el marc d'una ideologia que vol destacar la presència del poblat al territori i constituir els assentaments en referents visuals.

Tanmateix, això no vol dir que es viu a esquenes al pla i a les terres de conreu. Al contrari, veurem al capítol 3 l'estreta vinculació dels poblats amb la terra i amb l'explotació de productes agraris especialitzats. El que sí passa entre els segles VII-II a.n.e., a diferència del període tardo-ibèric i romà, és que l'explotació rural s'estava organitzant no des de petites explotacions situades als camps, sinó des dels assentaments en els relleus, urbanitzats i fortificats. Aquest és un tret que cal destacar, com també el fet de que la pauta de mobilitat de la gent cap a les terres de conreu no estaria limitada pel fet de viure en llocs en altura: els càlculs de desplaçaments des dels assentaments mostren un accés relativament fàcil i ràpid a llocs conreables, aproximadament a una hora. A més a més la distribució en el territori indica que no hi hauria conflictes importants entre els habitants dels poblats a l'hora d'explotar el territori. En els casos en què els assentaments estan molt propers uns dels altres no es dona tampoc una ocupació contemporània, per exemple, entre la Punta de Benimaquia i Coll de Pous, que podrien haver estat ocupats en períodes diferents.

Una altra observació rellevant per entendre l'ocupació del paisatge és l'accessibilitat als recursos. És obvi que el relleu del territori al voltant dels assentaments promou una economia de base ramadera i forestal. Les

escadusseres dades dels estudis fets a les restes de fauna de La Plana Justa indiquen l'existència d'una ramaderia mixta compatible amb el medi i l'ocupació que descrivim. Pel que fa al conreu en terres baixes, veiem que a diferència del que hem vist amb les pautes de mobilitat, que eren paregudes entre els assentaments, l'accés a terres de qualitat no és igual per a tots. Tenint en compte una mitjana d'una hora per un desplaçament quotidià, només des de La Plana Justa hi ha un accés fàcil a terres d'alta capacitat agrícola. La resta són terres de mitjana productivitat. Ara bé, el criteri del desplaçament d'una hora és només indicatiu d'una orientació general que fem actualment. És obvi que el moviment podria organitzar-se de maneres molt diverses al passat i que les consideracions de llunyania són relatives. Tanmateix, si va haver desplaçaments llargs que necessitaren de la residència de camperols a les terres de conreu, aquestes s'organitzarien amb estructures de poca entitat constructiva.

Finalment, volem fer un apunt sobre la ocupació documentada a diverses coves, des de la imponent Cova del Montgó fins a altres dels termes veïns, com ara la Cova del Sapet (Pego), la Cova Bolumini (Beniarbeig), la Cova de les Calaveres (Benidoleig) i la Cova del Comte (Pedreguer). Totes tenen materials ibèrics molt escadussers, que no són però significatius d'un ús concret i per a les quals és factible pensar en ocupacions puntuals per a hàbitat, refugi o pràctiques agràries indeterminades -ramaderia i altres.

Arquitectura i construccions

En l'apartat anterior hem mostrat que durant l'Edat del Ferro es varen crear nous espais de vida quotidiana que abans no s'havien vist, amb esforços per monumentalitzar llocs de residència comunitària. El patró d'assentament en relleus i vessants s'acompanya de noves formes urbanes i domèstiques que tenen implicacions socials.

El tipus d'arquitectura i els materials utilitzats per a construir les muralles són iguals que els de les cases, tot i que amb una diferència d'escala. Fang, fusta i pedra són els elements utilitzats, tot i que l'últim –la pedra- és la resta més visible hui en dia a les restes patrimonials. Però entre ells, el fang va ser l'element predominant. Una important novetat en l'arquitectura del període és la generalització de l'ús d'atovons i de la calç. Els atovons són paral·lelepípedes

rectangulars fets de fang barrejat amb elements vegetals o graves, elements que li donen cohesió i estabilització. S'assequen a l'aire durant dies o setmanes (no estan cuits, per tant) abans de ser utilitzats en paraments i en estructures domèstiques. La calç s'utilitza en revestiments de parets, paviments, bancs i altres estructures. No hi ha constància ferma de l'ús abans de l'Edat del Ferro.

Al mateix temps que s'adopten aquestes tècniques constructives i nous materials, es transformen els espais i la organització interna dels llocs on es viu. Les muralles són una nova tecnologia per fer front a preocupacions defensives seculares contra les activitats del pillatge, els veïns o animals, però també són una oportunitat per mostrar el poder i la presència en el paisatge d'una altra manera: amb solucions arquitectòniques estables, monumentals i duradores. Per una altra banda, les habitacions amb subdivisions internes indiquen l'especialització dels espais segmentats per usos, el que fins aleshores no havia estat necessari per raons d'organització familiar. En altres paraules, en aquells segles s'inauguren maneres de relacionar-se amb l'espai construït que arribaran fins l'actualitat.

Hi ha cert consens entre els especialistes a l'hora de considerar que l'adopció d'aquestes novetats va vindre de la mà dels contactes amb altres pobles mediterranis, especialment de tradicions culturals orientals o fenícies. De fet, a la desembocadura del riu Segura, a l'assentament de la Fonteta (Guardamar) hi ha gent d'origen fenici que introdueix l'ús d'atovons en construccions des del segle VIII ane –ja hem dit que abans no es coneixien- i, poc després s'utilitzen els atovons en assentaments indígenes, com ara Peña Negra (Crevillent) o Los Saladares (Oriola). El significat d'aquests canvis és molt debatut, i hi ha matisos entre dos extrems de les interpretacions. Un extrem està representat pels que consideren que els models arquitectònics aliens indiquen que hi havia fenícies vivint en pobles indígenes que van transposar la manera pròpia de fer les coses en barris específics. Des d'una altra interpretació de les mateixes dades es proposa que les formes arquitectòniques fenícies varen ser adoptades selectivament pels indígenes, i només segons necessitats particulars, perquè la idea de la casa i la identitat familiar no es va veure alterada substancialment.

Tanmateix, el temps juga a favor de la història. Les novetats en l'arquitectura i l'organització de l'espai no es van disseminar regularment i homogenia per tot el territori i en el mateix moment. Al contrari, veiem ritmes diferents degut al tipus d'organització social i econòmica de les poblacions. Ni tan sols en un mateix assentament es dona l'ús de les mateixes solucions arquitectòniques: per exemple, a un sector de l'assentament de la Fonteta s'ha constatat que l'ús d'atovons va coexistir amb altres tècniques, com ara la tàpia i la terra piconada. I no és l'únic exemple: a l'Oral (Guardamar), al voltant d'un segle més tard, es va combinar la tàpia i els atovons, fins i tot als murs d'una mateixa casa, el que s'explica segons els tipus de murs i construccions. Tot això demostra la complexitat dels ritmes històrics i que la heterogeneïtat social en el paisatge, en l'assentament o en un barri devia ser més la norma que no l'excepció.

Les dades disponibles indiquen que durant els segles que ens ocupen la gent va experimentar amb novetats de diferent manera, adoptant o rebutjant noves organitzacions en els assentaments, noves formes arquitectòniques i tècniques constructives o materials. A llarg termini, però, en el transcurs de dos o tres segles, es produirà la generalització de innovacions arquitectòniques, d'origen fenici, en aquestes contrades.

Una manera interessant de veure aquests fenòmens es preguntar-nos pels processos d'aprenentatge a l'hora de fer les coses noves. La gent aprèn a fer a partir de les afiliacions socials que es tenen. Certes pràctiques i activitats, com ara fer un mur d'atovons, depenen de la transferència de coneixement concretada en passar el saber d'una persona a una altra, i d'una generació a l'altra, i així successivament. L'adopció d'unes decisions tècniques i no unes altres en la manera de fer les coses, a l'hora, per exemple, de construir una casa -triar el material, introduir elements vegetals de cohesió, el tipus, la manera d'assecar els atovons- ens dona pistes de les tradicions culturals de les comunitats implicades.

Des d'aquesta perspectiva, el potencial per entendre la vida quotidiana del passat és enorme perquè s'ha pogut confirmar que algunes decisions es prenen en l'àmbit íntim de la família, mentre que altres es debaten en el si

d'agregacions socials més grans, com els veïns d'un bloc de cases, que han de posar-se d'acord en la manera de fer coses col·lectives que afecten a diverses famílies.

Vida i treball domèstic

Les plantes de les cases ens donen informació fonamental de la manera d'organitzar l'espai. Al terme de Xàbia, només La Plana Justa ha proporcionat informació relativa a com serien les estructures domèstiques (vegeu destacat). Restes d'uns pocs murs de pedra són la evidència de les parets que formarien les residències. Algunes restes molt fragmentades i poc consistents de fang són el que queda dels alçats de terra d'aquestes construccions. Les evidències d'altres llocs són més concretes, degut a l'estat de conservació dels jaciments i a la informació de les excavacions. Hi ha unes característiques arquitectòniques comunes, encara que les cases variaven en forma i grandària segons els poblats o el rang social dels ocupants. Així, els materials constructius són, fonamentalment la terra -en forma d'atovons i la fusta. La pedra s'utilitzava en els sòcols o bases dels murs. Els sostres consistien en una capa de terra sobre un entramat de bigues i un llit de romer o canyes. Sabem que les cases estarien compartimentades amb plantes quadrangulars i que variaven segons els ocupants, necessitats, activitats o riquesa.

Al llarg de l'Edat del Ferro hi ha una tendència a la compartimentació dels espais quotidians, el que indica una complexitat en l'organització domèstica relacionada amb l'especialització de les habitacions per activitats. Si en períodes prehistòrics les habitacions eren multifuncionals, a partir del període ibèric es segmenten les activitats per espais. No sempre es poden identificar les funcions de les habitacions a partir de les dades arquitectòniques i les troballes d'equipaments i d'objectes. Les restes d'una construcció compartimentada en angle recte a La Plana Justa no s'acompanya, malauradament, de restes d'objectes per saber si hi havia diferents activitats en cadascuna d'elles. Al Morro del Castellar, les construccions identificades a la superfície del terreny són murs de pedra que mostren la segmentació d'alguns espais domèstics, i els talls visibles de forats clandestins permeten identificar restes de fang de l'alçat de les

parets. Però és sense dubte de la Punta de Benimaquia on tenim més informació arqueològica: allí veiem illes amb subdivisions i organitzacions complexes de l'espai i una certa especialització d'activitats, ja que un sector estava dotat d'equipaments per a la producció de vi (vegeu el capítol 3).

Els elements per a la transformació d'aliments són una font valuosa d'informació però res sabem dels equipaments domèstics, com ara llars, forns o molins, als assentaments locals degut a la manca d'excavacions fins ara.

Hem de pensar que els espais domèstics eren xicotetes unitats econòmiques i socials. Eren molt més que només una residència: la casa era també l'espai on es realitzaven les activitats econòmiques, artesanals o de caràcter social que estaven en relació amb la vida familiar. Els espais de treball estaven estretament vinculats a la esfera domèstica perquè des de les famílies s'organitzaven les estratègies de producció. El que passa és que l'escala d'allò que considerem domèstic és molt variable en el temps i l'espai. Realitats diverses podien coexistir i així trobaríem una família amb una economia de subsistència mentre altra estava abocada a produir excedent per comerciar. Les activitats agràries, metal·lúrgiques o comercials van ser tres bases econòmiques de reproducció del grup domèstic durant el període (vegeu també el capítol 3). És des d'aquest punt de vista que hem d'entendre les restes d'escòria de ferro de La Plana Justa o la producció de vi de la Punta de Benimaquia: activitats econòmiques especialitzades i diversificades en el marc d'una economia domèstica. No es tracta, doncs, de llocs que dirigeixen l'administració o l'activitat econòmica d'una manera centralitzada, ni de produccions dirigides des d'un poder estatal. En front d'aquesta situació les decisions econòmiques, la gestió dels recursos i els rituals estarien circumscrites a l'àmbit domèstic.

Apunts sobre el procés d'urbanització ibèric

El paisatge històric que hem dibuixat en les pàgines precedents es caracteritza per ser un desenvolupament fonamentalment urbà protagonitzat pels habitants locals. Hem descrit els trets dels processos d'agregació de la població en uns llocs destacats en el paisatge, que tendeixen a ser més nombrosos i extensos que en els períodes precedents. Darrere d'aquest

fenomen hi ha una dinàmica local competitiva i conflictiva manifestada en la construcció de fortificacions, que alhora significaven també una referència material duradora per a la identificació social d'unes comunitats. Durant els segles V-III ane es produeixen tendències cap a una major centralització i jerarquització, manifestades en el sorgiment de poblats sensiblement més grans i millor fortificats com ara el Coll de Pous o el Passet de Segària, respecte del període anterior, que es destaquen de la resta en el patró d'assentament.

Als segles II-I ane es detecta un sensible augment dels assentaments que s'acompanya, a més, d'un canvi del patró d'ubicació i de les característiques generals: ara passen a ocupar-se tossalets de poca altura molt a prop de terres de bona qualitat agrícola. Aquestes evidències ens indiquen un canvi en les estratègies d'ocupació a partir d'època tardo-ibèrica, en el moment de la conquesta romana de la península (vegeu el capítol 6).

El procés d'urbanització està estretament lligat a un desenvolupament econòmic vinculat a la producció agrària. Els canvis que veiem al paisatge i als poblats són inseparables del que passa al camp. Tot i que tradicionalment el camp no ha estat objecte d'investigació arqueològica directa, la importància del seu estudi es capital per a entendre els canvis històrics. De fet, les evidències dels assentaments ibèrics fortificats indiquen la integració estreta amb el camp. Els detalls de com s'emmarquen els processos d'urbanització l'explotació dels recursos, les innovacions tecnològiques i les xarxes de contacte regional i mediterrànies són objecte del capítol següent.

La Plana Justa

El jaciment va ser localitzat durant les prospeccions arqueològiques realitzades pel Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal "Soler Blasco" l'any 2000. Ocupa una àmplia vessant orientada cap al sud-est, baix del cap gros del Montgó, entre els 220 i els 280 metres d'alçada s.n.m. aproximadament. S'assenta sobre un sòl dominat pel rocam calcari del cretàic superior, amb

sectors on es superposen capes argilenques en gran part trastocades per l'activitat agrícola.

Gran part de la superfície que ocuparia l'assentament va ser abancalada per al conreu agrícola –sempre de secà i amb escassa rendibilitat- durant els darrers anys del segle XIX i el primer quart del XX. De fet, encara es conserven entre els bancals les fites de pedra de la “Colònia del Montgó”, un projecte de 1916 promogut per les Administracions Públiques per posar en conreu amplies zones marginals del Montgó, creant una sèrie de parcel·les, que foren abancalades per plantar vinya i altres cultius. Aquestes transformacions i els processos erosius, com expliquem més endavant, seran els responsables de la pèrdua i trastocament d'una part important de les estructures del poblat així com de la dispersió dels materials arqueològics.

Durant les prospeccions ja es va reconèixer la importància de l'assentament per l'extensió, quantitat i qualitat de materials arqueològics. Els objectes trobats ens remeten a dues etapes històriques: l'època andalusina (segles X-XI) i el període ibèric (segles VII-V ane), tot i que aquest segon és clarament el millor representat segons el nombre de troballes. Les perspectives que obrien aquests estudis i valoracions previs varen justificar una intervenció d'excavació arqueològica que es fa efectuar l'any 2006. Basant-nos en la topografia i en la dispersió de materials arqueològics en superfície –que és d'uns 35.000 metres quadrats- s'havia estimat l'àrea aproximada que ocuparia el jaciment en una hectàrea. Aquesta ocupació estaria delimitada al sud/sud-oest per uns marcats desnivells, al nord-est pel barranc de la Fonteta i al nord per la vessant calcària del Montgó. El sud-est és l'àrea de millor i més fàcil accés al jaciment perquè a l'oest es troba la forta costera del Montgó.

Excavació i estructures

L'estratègia d'excavació va ser l'execució de cinc cales -després ampliades a set- de 16 metres quadrats cadascuna distribuïdes per la vessant. En tres llocs hi havia estructures que semblaven correspondre al poblat d'època ibèrica, ja que eren murs més o menys rectilinis de maçoneria, reaprofitats com a sòcols del bancals i els marges agrícoles. Conservaven alçats irregulars i la part visible –sempre la cara de llevant-, fou bastida amb grans blocs de pedra

calcària, i apareixen travats en sec, amb algunes pedres menudes que falquen o ajusten el conjunt del parament. Així doncs, tres de les cales (la 1, 3 i 4) van ser plantejades junt a aquestes estructures, perquè sospitàvem de l'existència de estrats ibèrics no alterats en contacte amb els murs. A seguit de la evolució dels treballs, i degut a la poca potència estratigràfica conservada al sud dels murs descrits, les cales 3 i 4 van ser ampliades al nord, numerant-se com a cala 6 i cala 7 respectivament.

A totes les cales es va documentar un paquet de terres argilenques de tonalitats marrons de potència variable (entre 20 i 80 cm) que correspon al reompliment de terres aportades en el procés d'abancament modern. Al mateix procés responen altres capes de blocs de pedra calcària. En general, es va observar que les marginades agrícoles de la Colònia del Montgó reutilitzaven els blocs de pedra de les construccions ibèriques. Era també molt significatiu que les ceràmiques trobades en aquestes capes estaven molt erosionades per rodament.

Tanmateix, a diferents punts es varen localitzar restes no alterades per les transformacions posteriors. A la cala 1, i per baix dels reompliments moderns, documentàrem un estrat (UE 1005) format per una capa argilena sobre la roca amb una dispersió de fragments ceràmics no alterats per remocions. Interpretem aquest estrat com les restes de l'ocupació de l'assentament ibèric. A la cala 2 es va documentar una estructura de pedres molt malmesa orientada en direcció nord-sud (UE 2005). Consisteix en un parament de pedres travades amb terra i que forma un mur d'una sola cara recolzat, en part, en la roca. Malauradament, les restes conservades són molt parcials i no és possible determinar si estem davant dels fonaments d'un mur de contenció o és un altre tipus d'estructura, com ara banquetta o plataforma de treball.

Altres estructures es varen documentar uns metres a ponent de la cala 2. Per una banda, hi ha un mur de marge que està recolzat en un altre mur de parament diferent (UE 6003) que conserva les evidències d'un altre mur que arranxa des d'aquest i en sentit perpendicular (UE 3003). Ambos recolzen sobre la roca, fets per un doble parament de pedra de mida mitjana, travades amb terra i altres més petites. Per una altra banda, a sud, hi ha una altra estructura (UE 4003) de parament de pedres de mida mitjana i gran.

La cala 5, situada uns 40 m costera avall respecte de l'àrea de les cales citades, no va deparar restes constructives ibèriques i podem pensar que l'assentament es concentrava on s'han documentat les estructures anteriorment citades.

Malgrat la important afecció a les restes, podem situar als segles VII-V ane les restes de construccions degut als materials associats.

La fauna i la malacofauna

Hi ha un conjunt de restes de fauna molt escadusser. Els ossos es varen documentar en contextos estratigràfics menys alterats que la resta en paquets de terra adossats a la base de dos dels murs (el 2005 i el 4003). L'estudi, fet per Carmen Tormo, ha identificat mamífers característics d'una ramaderia mixta, cabra i ovella, juntament amb bovins, porc i restes de gos. El nombre molt baix de restes no fa possible extreure'n conclusions estadísticament fiables sobre les pràctiques ramaderes o l'alimentació de la comunitat.

Són relativament nombroses les restes de malacofauna marina. S'han identificat 30 restes de mol·luscos: escopinyes, ametlles de mar, pegellides, trompes i púrpura, sent la pegellida l'espècie més representada. Tot i que la mostra és molt xicoteta, la relativa concentració d'aquestes restes en tan poc espai excavat ens fa pensar que podrien haver estat un complement en l'alimentació d'aquesta comunitat.

Objectes de ceràmica, pedra i metall

Els materials recuperats a les excavacions són, pràcticament tots, ceràmics, amb uns pocs elements lítics i metàl·lics i un xicotet conjunt de fauna. Respecte a les ceràmiques, deixant al marge un petit conjunt de fragments de cronologia moderna i altres de ceràmica islàmica, la major part són del període anomenat Ferro Antic i Ibèric Antic, que es daten als segles VII-V ane, encara que el gruix dels materials es data als segles VI i V ane.

Les ceràmiques un poc més antigues, del segle VII ane, estan representades per fragments fets a mà i importacions fenícies. El material fet a mà és molt escadusser, i la seua fragmentació fa impossible la identificació tipològica però segurament corresponen a recipients mitjans de cuina i

emmagatzematge. La resta del material, fet a torn, es pot dividir en material importat i ceràmica ibèrica. Entre les importacions, hi ha àmfores i trípodcs (un tipus de morter) fenícis del sud de la península Ibèrica de finals del segle VII i principis del segle VI, un àmfora de la colònia grega de Massalia (actual Marsella) de finals del segle VI o principis del segle V, un àmfora d'Eivissa del segle V i copes àtiques de vernís negre datades en eixe mateix segle, procedents dels tallers terrissers situats al voltant de la ciutat d'Atenes.

El repertori de la ceràmica local és variat amb grans recipients de transport i emmagatzematge com les àmfores i gerres de diferents mides. Entre les àmfores hi ha imitacions de les àmfores fenícies i altres creacions locals particulars. La procedència d'aquestes àmfores ens és desconeguda actualment. Hi ha algunes que podrien ser locals però altres són de tallers de localització regional indeterminada. El conjunt ceràmic es completa amb recipients de mida mitjana per a l'emmagatzematge, elements de transformació i preparació com a morters -identificats per les ranures sobre el fons intern- i un ampli repertori de vaixel·la per al servei i el consum d'aliments, com ara plats i bols per als sòlids o semi-sòlids i les copes per als líquids. Hi ha un reduït nombre de peces de plats i copes fets en ceràmica grisa, aconseguida per la reducció d'oxigen en els forns. Les anomenades urnes d'orelletes estan ben representades amb objectes de mida mitjana. Aquest és un tipus de vas amb una tapadora que es tanca hermèticament perquè es nuga a perforacions fetes en sengles aplics laterals de la tapadora i el recipient. Si bé és un recipient d'ús domèstic per a l'emmagatzematge de productes, s'utilitzava també en els rituals funeraris per a les restes cremades dels difunts. Tanmateix, no tenim dades per plantejar un ús funerari d'aquestes ceràmiques a La Plana Justa.

Unes ceràmiques estan pintades amb motius senzills de bandes i franges o línies de tonalitats negres, rogenques o marrons. En ocasions aquestes tonalitats es combinen en una mateixa peça. Hi ha una tenalla amb franges negres i marrons. La bicromia és característica dels moments inicials de les decoracions pintades sobre ceràmica ibèrica, i sobre tot del segle V ane.

És sorprenent que no hi ha restes de ceràmiques de cuina fetes a torn, que són tan abundants en els assentaments ibèrics, on hi ha sobretot les olles de boca ampla de diferents mides i cassoles. Al voltant del segle V ane la ceràmica de cuina feta al torn està tan estesa com la ceràmica fina, de manera

que podríem apuntar a una explicació de caràcter funcional: que les restes excavades correspondrien a contextos d'habitacions amb activitats on no predominava la cocció d'aliments.

Finalment, cal destacar la troballa d'una fusaiola de ceràmica, de pasta tosca i molt malmesa per l'acció del foc. La fusaiola és l'únic element que normalment es conserva de l'instrumental per filar. El fus estava format per una barra de fusta que encaixava en un forat central a la fusaiola, situada a la part inferior. El pes de la fusaiola ajudava a mantindre l'eix del gir i la velocitat desitjada.

Entre el material lític hi ha fragments que podrien correspondre a objectes per a treballs artesanals diversos, com ara allisadors i altres elements de treball no determinats, com una pedra sedimentària treballada en un costat de forma circular i superfície còncava. Una aixxa de pedra polida de cronologia prehistòrica ha estat reutilitzada com a piconador.

Pel que fa al material metàl·lic, hem recuperat part d'unes pinces de bronze, que és un element característic als aixovars domèstics -però també als funeraris-, una barreta de secció circular de bronze i alguns escadussers fragments d'escòria de ferro que indiquen una activitat metal·lúrgica indeterminada a l'assentament.

Un assentament obert al Mediterrani

Dissortadament, tots aquests materials apareixen barrejats en els nivells excavats i no hem pogut diferenciar estrats separats per diferents ocupacions en els quasi dos segles que va estar ocupat l'assentament. El caràcter del lloc i les activitats del habitants es revelen a partir de les restes que hem recuperat. D'entrada, és evident que l'assentament va ser un lloc de residència permanent, amb construccions estables ortogonals i adaptades al terreny. A l'extrem llevantí del jaciment, just al nord d'una gran marginada de pedres hi hauria una possible tanca de l'assentament. L'extensió que calculem a partir de la topografia i els resultats de les cales és entre 0,5 i 1 hectàrea, tot i que la dispersió de les restes és major -al voltant d'unes 3,5 hectàrees- degut als moviments de terra posteriors.

La gent que ací vivia estava vinculada a activitats de producció diverses de base agrària i metal·lúrgica i els intercanvis van tindre un paper important. Al voltant d'un terç de tot el material ceràmic són àmfores. L'elevat nombre d'àmfores indica les connexions dels habitants amb xarxes d'intercanvi -també demostrat per la presència d'importacions de diferents llocs arreu del Mediterrani. Amb les dades disponibles no és possible plantejar que part de les àmfores siguen per envasar productes per ser exportats, la producció i transformació dels quals haguera estat en mans de la gent local. Però sí ens indica una important capacitat d'atracció de productes alimentaris (vegeu el capítol 3).

Capítol 3

Producció i intercanvis

La base de l'economia estava constituïda per les activitats agràries, això és l'agricultura i la ramaderia, que permetien assegurar l'alimentació quotidiana i, a més, proporcionaven excedents amb els quals recórrer a l'intercanvi o al comerç. Al costat d'aquestes activitats es desenvolupaven unes altres com ara la metal·lúrgia i la teixidura que, tot i no estar orientades directament a la producció d'aliments, s'entenen en relació amb el treball de producció quotidià.

L'agricultura

El sistema agrari estava basat en el cultiu extensiu de cereals d'hivern – possiblement amb la pràctica del guaret- i cultius intensius en hortes. La manca d'excavacions ens impedeix comptar amb dades directes, però les obtingudes en assentaments d'altres comarques de la regió –la Costera, Camp de Túria, l'Alacantí-, on les excavacions tenen registres amplis de llavors o fruites, indiquen que el blat nu i l'ordi vestit són les llavors més representades. En molta menor quantitat hi ha altres cereals de primavera, com ara els mills, que requereixen un treball exigent, tant de la terra com el processament del gra, però són una font de recursos important paral·lela a la dels cereals majoritaris. Finalment, amb menor presència, es documenten lleguminoses i plantes oleaginoses. Les primeres serien conreades en hortes de manera intensiva pel treball que necessiten i les segones –lli, camelina- són de cicle curt, com els mills, i el seu treball intensiu es fàcilment justificable per proporcionar recursos alimentaris –olis- o matèria primera per teixir.

Tanmateix, aquest període es caracteritza per ocórrer un dels canvis més importants de la història agrària peninsular: l'adopció i desenvolupament del cultiu d'arbres fruiters. Sembla difícil pensar que els arbres no han estat conreats sempre en les nostres terres, però les evidències són clares: després de quatre mil·lennis de conreus d'espècies anuals, a partir de l'Edat del Ferro s'adopta el

conreu d'unes espècies de plantes noves, els fruiters. Aquestes espècies són de rendiment diferit en el temps i, per tant, exigeixen un arrelament molt diferent a la terra. Hem de pensar en l'arboricultura com a una novetat agrària introduïda arran dels contactes amb gent d'origen oriental, molt versemblantment fenicis. Tot i que a alguns registres d'excavacions de períodes prehistòrics es troben figues i raïm, a l'estat actual del coneixement es considera que aquests varen arribar als jaciments per consumir-los una vegada recol·lectats d'arbres silvestres i que no són fruits de conreu. El conreu de fruiters –vinya, olivera, figuera, magraner- es documenta als registres de la Fonteta (Guardamar del Segura) des del segle VIII ane. A la Marina trobem vinya a la Punta de Benimaquia entre la meitat del segle VII i la primera meitat del segle VI ane.

Les eines agrícoles d'aquest període són una altra font documental important per conèixer les activitats agràries. Al voltant del segle IV ane ja estava consolidat i estès en el territori dels ibers un complet repertori d'eines de ferro destinades a diferents moments del cicle agrari. Això està constatat en jaciments amb àmplies extensions excavades, com ara La Bastida de les Alcusses (Moixent) o Covalta (Albaida). Hi havia eines específiques per a la preparació i manteniment dels camps, la collita i el manteniment dels arbres. Els aladres, dels quals s'han conservat només les relles de ferro, s'utilitzarien en els conreus extensius. Els aladres són de tipus dental, tirats per animals i d'acord amb les dimensions de les relles –d'uns 20-25 cm- serien instruments no molt grans. També hi havia eines d'horta, com ara els llegons o les fangues. De la Peña de l'Àguila procedeix un exemplar de llegó dels segles II-I ane que indica una vinculació amb el treball agrari dels habitants. El repertori d'eines agràries es completaria amb corbelles, podalls i falçonets, a més d'altres instruments d'ús divers, com ara els caveguets, fessos o aixades.

Siga com siga, les eines ens indiquen que una innovació tecnològica com el ferro s'havia aplicat a l'esfera agrària, possiblement per una voluntat per incrementar la producció. Per exemple, l'aplicació de les relles de ferro als aladres –que ja existien en períodes anteriors, tot i que totalment fets de fusta- permetria reforçar-los i conrear terres fins al moment no accessibles, sempre que es comptara amb els braços per treballar-les –que és el factor més limitant en aquest tipus de sistema agrari. Aquesta voluntat d'incrementar la producció és un tret característic dels segles V-III ane i està relacionada amb una major

demanda –deguda a l'augment de la població–, amb l'obtenció d'excedents i amb la comercialització per connexions mediterrànies cada vegada més estretes. Aquests desenvolupaments no són aliens als nous marcs de relacions socials en marxa a partir dels segles VII i VI ane (vegeu els capítols 1 i 2).

El comerç de productes agraris especialitzats

L'origen de molts canvis econòmics del període es troben en els contactes mediterranis. Grups d'origen fenici es varen establir a la desembocadura del riu Segura al voltant del segle VIII ane, primer al Cabeço Petit de l'Estany, un assentament menut i ben fortificat, i poc després a la Fonteta (ambdós a Guardamar del Segura). Relacions amb grups indígenes del curs baix del Segura varen existir des del primer moment de la instal·lació, caracteritzats per una coexistència prou estreta, tant als jaciments indígenes com als costaners. Cap a la segona meitat del segle VII ane els fenicis varen estendre les xarxes comercials a noves àrees i van intensificar les relacions ja establertes, sobre tot a la zona al nord del Cap de la Nau fins el Golf de Lleó, a la cerca de metalls i altres matèries primeres. Aleshores alguns llocs esdevenen importants nodes de contacte amb fenicis. Aquesta expansió del comerç fenici va connectar les economies locals amb xarxes més grans de comerç regional.

És en aquest context que hem d'entendre les relacions comercials que es veuen a la Marina. La major part del objectes que arriben en el marc d'aquests intercanvis eren àmfores vinàries i, en menor mesura, altres contenidors d'aliments envasats en gerres. Juntament amb aquest repertori es troben morters-trípode de terrissa que han estat associats a formes específiques de consumir el vi (vegeu el capítol 5).

D'aquest temps són destacables les novetats a l'àmbit de la producció. La més evident, com hem esmentat abans, és la introducció dels arbres fruiters i la transformació i comercialització del producte resultant. A la Punta de Benimaquia hi ha raïm en un context de producció de vi en cups. Fer vi requereix coneixements detallats en diferents àmbits, tant dels processos fermentatius com del creixement de les plantes, treball expert amb la vinya i constant vigilància dels camps. És una aposta de risc, però la contrapartida és l'obtenció d'un bé de

gran valor i fàcilment transportable. Aquesta fita va ser possible per la participació de les comunitats indígenes del Montgó en xarxes de contactes.

A aquest jaciment es va aplicar un mostreig sistemàtic per recuperar llavors i altres materials bioarqueològics. L'estudi de les llavors ha permès proposar que cereals i lleguminoses estaven ja processades i preparades pel consum, possiblement en contenidors ceràmics, tot i que aquest punt és difícil de determinar. S'han documentat quatre cups al sector nord, distribuïts en tres habitacions adossades a la muralla que comparteixen el mateix espai constructiu amb altres separades per murs mitjaners. Aquestes habitacions tenen en front unes altres i estan separades per un carrer o corredor. Les parts superiors dels cups estan arrasades però s'identifiquen diferents estructures: per una banda hi ha piles o basses de maçoneria enlluïdes de fang on s'arregaria el most; per una altra banda, hi ha altres estructures adossades a les primeres que s'han interpretat com el lloc on es premsaria el raïm, a més d'altres estructures de treball indeterminat. Tot i que les piques i basses podrien haver estat utilitzades per diferents artesanies, el registre carpològic d'una de les habitacions (el Departament 2) ha deparat milers de llavors de raïm carbonitzat al costat dels cups, el que confirma l'activitat de producció de vi. El càlcul de la producció en litres dels cups permet estimar la producció mínima anual i les hectàrees en conreu amb vinya, que s'ha estimat en unes 25 hectàrees (amb una producció mitjana de 10 hectolitres per hectàrea).

En les mateixes habitacions es va recuperar un conjunt d'àmfores procedents dels assentaments fenicis del sud de la península Ibèrica, però també d'altres que són produccions locals, indeterminades, i que reproduïxen fidelment la forma de les primeres. No és casual que hi haja aquest contenidor ceràmic, que no existia entre el repertori indígena. Les primeres àmfores que trobem en terres valencianes són fenícies, procedents del sud de la península Ibèrica, i datades dels segles VIII-VII a. Un excel·lent exemple d'aquestes importacions el tenim documentat amb un àmfora recuperada en aigües del Portitxol, que és d'un tipus canònic produït en terrisseries de la costa de Màlaga i Granada. Poc després de que comencen a arribar, al voltant dels segles VII i VI, diferents produccions locals d'àmfores es feien ja –per exemple, a l'entorn del curs dels rius Segura i Vinalopó, i possiblement també a la Marina- i precisament

imiten la característica forma de sac les àmfores fenícies, que era la referència coneguda dels terrissers locals per fer el recipient.

La producció local d'àmfores no és una anècdota derivada de la simple imitació d'un objecte ceràmic de moda. Està vinculada a un sistema econòmic que estava canviant respecte als períodes anteriors, on la distribució de l'excedent agrari anava a ser fonamental per les economies indígenes. Aquesta distribució es va produir, sobretot, per via marítima i, de fet, la forma està específicament dissenyada per ser organitzada com a càrrega nombrosa en els vaixells. En són testimoni les àmfores indígenes de diferent forma que es documenten al llarg de tot el període ibèric. Al Cap Prim coneixem un fragment d'àmfora ibèrica de datació indeterminada que indica que les produccions locals estaven sent comercialitzades a l'exterior per via marítima.

A La Plana Justa en trobem un repertori d'àmfores ibèriques dels segles VI-V ane que denoten la rellevància dels intercanvis i la comercialització d'excedent agrari local. Pot ser no fora casual que al jaciment s'haja trobat una tella o fitxa circular de ceràmica. Es pot datar als segles VI-V ane perquè està retallada d'un gran recipient, possiblement un àmfora o una gerra, de producció local o regional la cronologia del qual es centra en aquest període. La particularitat és que té un signe incís gravat després de la cocció, que no correspon a cap signe de l'alfabet fenici ni dels semi-sil·labaris ibèrics. Les telles retallades s'han interpretat com a sistemes de comptabilitat o fitxes de jocs, sense que hi haja un consens. Una possibilitat és que la peça de La Plana Justa tinga una marca de valor en relació a algun sistema de comptabilitat o intercanvi, donada la intensa participació dels habitants del jaciment en les xarxes comercials del moment, amb abundància d'àmfores i importacions.

Un aspecte relatiu a les àmfores que és important subratllar és que són objectes estandarditzats i són la expressió material de regulacions comercials i de la extracció i distribució d'excedent agrari especialitzat. El que aquest context il·lustra perfectament és que la intensificació de la producció agrària, per via de la introducció d'espècies noves, i la redistribució de l'excedent són dos cares de la mateixa moneda. Ambdues constitueixen importants canvis socials i econòmics d'aquest període.

Les àmfores i els contactes amb el Mediterrani

Les àmfores són contenidors de productes alimentaris que representen l'aspecte més visible d'una especialització econòmica i cultural que adquireix cada vegada més rellevància a partir de l'Edat del Ferro. Hi ocupen un lloc destacat el vi, l'oli o les salades. Durant dos mil·lennis, aquests productes han definit gran part de les economies mediterrànies, s'han mogut i comercialitzat en el marc de diferents contextos històrics. La millora de la tecnologia naval durant l'Edat del Ferro és innegable i fonamenta les bases dels mitjà de transport per excel·lència durant l'antiguitat: la mar. El transport per via marítima tenia uns avantatges derivats de la rapidesa i de la major capacitat de càrrega dels vaixells envers el transport terrestre, amb carretes o animals de càrrega que resultaven més lents i arriscats. Com a resultat d'aquesta connectivitat, es van posar en contacte regions distants dins d'àrees que mantenien relacions de co-dependència.

Tot i que altres formes d'empaquetar els productes ens són mal conegudes pels problemes de conservació de materials peribles –pells d'animals, barrils i caixes de fusta, sacs d'espart- el cert és que els derelictes (vaixells afonats molt valuosos per la recerca perquè encapsulen un moment concret de l'activitat comercial) mostren que les àmfores són els contenidors predilectes per als derivats agraris que ens ocupen, possiblement degut a una raó de durabilitat, manteniment i eficiència en el transport de la ceràmica front a la fusta, i de manipulació de la càrrega i descàrrega. De manera que l'adopció d'aquest tipus de contenidor inaugurarà una llarga tradició de protecció d'aliments en envasos de fang cuit estandarditzats, que durarà fins i tot fins l'època moderna pel comerç d'alguns productes líquids especialitzats.

Es rellevant reflexionar sobre la forma i l'estandardització de les àmfores, i com aquests testimonis materials poden il·lustrar sobre canvis econòmics a llarg termini. D'una banda, les formes de l'envàs han anat evolucionant cap a formes fusiformes o cilíndriques, estretes, i amb anses allargades i pegades al cos. Aquesta tendència a l'allargament dels envasos s'acompanya de l'increment en la capacitat de càrrega i en el dissenys dels vaixells, de manera que es maximitzava el contacte entre envasos per minimitzar els risc de trencament. D'un altra banda, l'estandardització està en relació amb la comercialització d'un

contingut que era produït a l'engròs de manera especialitzada –vi, oli, saladures– de manera que podien ser més fàcilment comptabilitzats, intercanviats i implicats en transaccions entre diferents organitzacions polítiques o entre gent de diferents àmbits culturals.

Les evidències per parlar de contactes amb diferents regions del Mediterrani occidental i central amb Xàbia són nombroses i provenen tant de jaciments submarins com terrestres. Ens donen un panorama de les àrees amb les quals va haver contactes comercials a través la importació dels seus productes agraris. La variabilitat cronològica i regional ens indica tradicions terrisseres diverses, tot i que alguns tipus mantenen relacions formals entre ells perquè són formes que deriven unes de les altres. Les àrees documentades són les següents:

La costa andalusa oriental: d'aquestes àrees, on hi havia tallers dels assentaments fenicis, provenen àmfores amb forma de sac i carena en el terç superior i datades dels segles VII-VI ane i que contenien vi. Estan documentades a La Plana Justa, i al fons marí del Portitxol i el Tangó.

L'illa d'Eivissa: pràcticament a un dia de navegació de la costa de Xàbia, l'illa va mantindre una activitat terrissera controlada pels habitants de tradició cultural fenícia i púnica. L'arribada de líquids –vi i oli– d'Eivissa es va produir al llarg de més de quatre segles. Eren envasats en àmfores de diferent tipus però que mantenen tradicions terrisseres comunes. Les primeres àmfores púnico-ebussitanes s'han documentat a La Plana Justa (PE 13, segles V-IV aC) i a diferents punts de la badia (PE-14, segle IV ane). De moments més tardans són les àmfores PE-17 (segle II ane) trobades a la zona de la sèquia de la Nòria i a la bocana del port.

Massàlia: la colònia grega de Massàlia (actual Marsella) encetà des del segle VI-V ane produccions amfòriques ben distintives. En documentem una àmfora del segle V ane a La Plana Justa i altre exemplar trobat a la mar, que formava part de la col·lecció de Mª Dolores Serres.

Nord d'Àfrica central: als voltants de la ciutat fenícia i púnica de Cartago diferents tallers terrissers produïren àmfores durant més de 13 segles, des del segle VIII ane i fins el període baix imperial. Una àmfora del segle III ane (Mañà C1b), que contindria oli o saladures de peix, prové del Cap Prim, a la zona de la cala Sardinera. És un magnífic exemplar sencer que té el terç inferior foradat, per la qual cosa es tracta d'un àmfora reutilitzada, pot ser com a filtre. La

reutilització d'àmfores deuria ser molt freqüent, i no és agosarat pensar en diferents reutilitzacions una vegada arribaren als assentaments, en la recirculació o en altres usos, per exemple com a despensa domèstica exòtica.

Estret de Gibraltar: a les costes de l'entorn de l'Estret de Gibraltar diferents centres produïren àmfores per envasar salses de peix que seguiren, en part, les tradicions terrisseres cartagineses però també tradicions locals des del segle VIII ane. A la badia de Xàbia coneixem àmfores dels tallers púnics de Kuass o Cadis (Maña C2b y T-8.2.1.1) al Tangó, el Portitxol i el Cap Prim.

Península Itàlica i Sicília: a partir del segle III ane arribaren a la costa de Xàbia àmfores produïdes a diferents centres itàlics, adriàtics, tirrens, i sicilians. A aquesta forma, anomenada àmfora greco-itàlica, es va transportar vi en grans quantitats a diferents punts de la Mediterrània. A Xàbia en coneguem exemplars a la zona de l'Arenal, a les aigües del Cap Prim i a punts diversos de la badia. Altres àmfores vinàries itàliques més tardanes (Dressel 1A, B i C) representen la gran expansió del comerç romà republicà (segles III-I ane) i les trobem en aigües del Portitxol, a la costa de Moraira, a la Sèquia de la Nòria, a la Caleta, al cap de Sant Antoni i el Tangó. A jaciments terrestres està a la Penya de l'Àguila.

Com es veu en aquest elenc, moltes àmfores són contenidors de vi, que és el gran producte que va unir regions mediterrànies durant segles. El comerç del vi i la producció local no sols varen contribuir a canviar l'economia d'aquestes comunitats sinó que va promoure canvis en els estils de consum i noves ritualitats associades a la beguda, com veurem en el capítol 5.

No hem de pensar, però, que les relacions que dibuixem a partir de les àmfores trobades a Xàbia foren sempre directes entre els punts de procedència de les àmfores i la Marina. La informació sobre el tipus de comerç la proporciona l'estudi de la càrrega de derelictes, i no els materials aïllats o descontextualitzats. Així, sabem que hi havia vaixells que feien rutes circulars on intermediaris comercials carregaven i descarregaven productes, de manera que podrien haver estat incorporats al vaixell en ports diferents. Les illes Balears jugarien un paper clau en moltes d'aquestes rutes, i derelictes com el de Cala Sant Vicenç o El Sec (ambdós a Mallorca) en són la prova pels segles VI i IV ane respectivament. Tanmateix, hi ha casos en que sí que podem pensar en rutes directes entre dos punts, que és resultat de un comerç pactat prèviament entre persones o

institucions, amb carregaments molt homogenis als vaixells perquè es dirigien des d'un punt a un altre.

Les àmfores importades de Xàbia s'emmarquen en un sistema regional a escala més àmplia. Vist en perspectiva temporal llarga -dels cinc segles que van des del VII fins el II ane- aquestes restes són la punta de l'iceberg de contextos socials, econòmics i polítics molt diversos en contacte, des de les menudes àmfores derivades de la producció agrària de les colònies fenícies o gregues fins a l'ombra de la projecció del poder romà que anuncien les àmfores itàliques republicanes.

Metalls i metal·lúrgia

Tot i que el comerç de productes agraris especialitzats -vi, oli- és la expressió més visible de la integració entre les economies locals i el món mediterrani, altres esferes es van veure afectades d'igual manera. La metal·lúrgia i la producció tèxtil són dues d'aquestes esferes.

Els metalls eren recursos d'enorme valor estratègic durant l'Antiguitat. Durant el període ibèric al treball dels metalls ja coneguts com el coure, el bronze, l'argent o l'or s'uneix el treball del ferro, que suposarà una novetat. El coneixement associat a l'obtenció dels minerals o la manipulació i la fabricació d'objectes eren aspectes tan rellevants com la possessió dels objectes metàl·lics, que anava des de l'armament, les eines o elements d'adornament.

Els metalls preciosos, argent i or, estaven ben identificats per a l'elaboració d'elements sumptuaris i de prestigi. Les joies del tresor de Lluca en són un exemple (vegeu capítol 4). Però a partir del segle IV ane un altre fenomen sorgeix: els metalls nobles es consideraven com a riquesa moble i eren acceptats com a elements de bescanvi i pagament regular de bens i serveis, sobretot la plata. Hem de tindre en compte que l'ús de moneda no estarà generalitzat fins ben entrat el període romà republicà de manera que les monedes d'abans del segle III ane es valorarien pel metall.

El tresor del Montgó, trobat a la partida del Coll de Pous, va ser donat a conèixer a finals del segle XIX. Segons la descripció que se'n fa estava compost per 16 monedes d'argent de diverses procedències mediterrànies que pesen

71,6 g, i per retalls d'objectes d'argent i lingots, amb un pes de més de 1000 g per utilitzar-se com a mitjà de pagament o intercanvi.

En aquest marc, els sistemes de pes de precisió podrien haver estat utilitzats per comprovar el pes i les transaccions de baix pes. Estan formats per conjunts de ponderals troncocònics amb una perforació central i balances, de les quals coneguem només els plats de bronze on es faria la pesada. Ponderals de bronze i plom pertanyents a aquests sistemes de control s'han trobat a diversos jaciments de la Marina Alta i s'enquadren en una tradició regional de pes i mesures compartida en l'àmbit regional. En aquests tipus de balances també es podrien pesar des de productes peribles –vegetals, essències- fins a altres elements menuts.

Però sense dubte, el gran protagonista del període és el ferro. La introducció i la generalització de la metal·lúrgia del ferro en el Mediterrani occidental es produeix entre els segles VIII i IV ane –amb diferències segons els territoris. La més antiga està relacionada amb les instal·lacions fenícies a la península, com ara La Fonteta, on escòries de ferro, minerals i restes de forja es documenten juntament amb estructures de combustió al segle VIII-VII ane. A partir d'aleshores la metal·lúrgia del ferro es va estendre ràpidament pels territoris indígenes degut a la extensió de les relacions comercials fenícies amb les comunitats de la costa oriental peninsular. Però es va fer de manera no uniforme, doncs només alguns llocs actuarem com nodes de contacte importants en el territori, perquè és on residiren interlocutors de comerciants mediterranis. Un d'aquests llocs seria La Plana Justa, on es van trobar restes d'escòries de ferro, malauradament en reblits de materials alterats posteriorment, sense una posició estratigràfica que ens pugui donar més informació de seu context.

Però la metal·lúrgia del ferro no es va aplicar des dels inicis a tots els objectes. Durant els primers segles es feien xicotets elements de prestigi i ganivets i només a partir del segle VI ane veiem l'aplicació d'aquesta tecnologia als àmbits de les armes i les eines agràries. Ja a partir del segle IV ane es manifesta la generalització de la metal·lúrgia del ferro a una varietat de usos, objectes i contextos. En general, pel període ibèric sabem que els processos de reducció dels minerals tindrien lloc a les mines, en llocs de difícil identificació per la ubiqüitat dels afloraments. Als assentaments els ferrers s'encarregarien

del treballs de manufactura d'objectes, a tallers vinculats a les cases perquè eren activitats fetes a escala domèstica.

Teixits i ramaderia

Les restes arqueològiques que en són testimoni han estat menys valorades degut a la menor visibilitat de teles i eines associades a la teixidura i filatura. Les matèries primeres eren d'origen animal (llana, cuir) i vegetal (lli, espart). Les eines millor conegudes són els fusos per filar, els telers i les agulles de materials diversos, fonamentalment de ferro, bronze i os.

El filat es realitzava amb un fus de mà compost per una barra de fusta i una fusaiola que mantenia l'eix del gir i la velocitat desitjada. La forma i el pes de les fusaioles varien segons el tipus de fil. Els telers verticals de pesos es van utilitzar per a obtenir teles d'amplària variable. Els pesos agrupen els fils i donen tensió a l'ordit i el nombre i el pes estan en relació amb el tipus i la qualitat de la peça a teixir. Els pesos de fang cuit o cru, paral·lelepípedics, troncopiramidals o rectangulars, amb perforacions a la part superior per a passar els fils de l'ordit són les evidències arqueològiques més clares.

En els assentaments ibèrics valencians la labor tèxtil es va desenvolupar en l'àmbit domèstic i va ser una artesanía associada al treball femení. Les teles podien ser rellevants en l'economia domèstica perquè, en incrementar-ne la producció, s'obtenia excedent per a l'intercanvi. A la comarca de la Marina no podem valorar bé els graus d'integració de les comunitats amb la producció tèxtil per la manca d'assentaments excavats o amb registres en extensió. Tanmateix, la presència d'una fusaiola a La Plana Justa, de pesos de telers i fusaioles a la Punta de Benimaquia (per exemple, als departaments 6 i 8) i a la Penya de l'Àguila mostra la vinculació d'algunes famílies amb l'elaboració de fils i de teles, bé per a ús propi, o bé per obtenir excedents per a l'intercanvi.

L'artesanía tèxtil està vinculada a la ramaderia però malauradament no tenim dades directes de la gestió ramadera de jaciments locals o comarcals. Pel que sabem d'altres assentaments valencians, l'ovella, la cabra, el porc i els bovins, seguits del cavall o l'ase són els animals que representen la majoria dels individus domèstics. S'ha plantejat l'existència de ramats mixtos però desconeixem encara molt d'aquest àmbit econòmic a la zona.

Un *infundibulum* etrusc

L'entorn submarí del Cap Prim és una zona riquíssima en materials arqueològics procedents de derelictes de diferents èpoques. Entre els objectes conservats al Museu de Xàbia procedents d'aquesta àrea hi ha un *infundibulum* de bronze etrusc que és del tot excepcional a les costes de la Mediterrània occidental. Va ser trobat entre un fons d'arena i roca a uns 22 m de fondària a l'entorn immediat del cap, possiblement procedent del carregament d'un vaixell afonat a l'indret. La peça va ser donada per Cristobal Miravet al Museu de Xàbia on ara està exposada.

La paraula llatina *infundibulum* (en plural *infundibula*) fa referència genèrica a tot embut utilitzat per al transvasament de líquids a recipients de boca estreta. No obstant, el mateix terme també s'aplica a uns objectes específics produïts a Etrúria, la zona actualment localitzada a l'actual Toscana, a Itàlia. Els *infundibula* etruscos són objectes compostos de diferents peces que combinen les funcions d'embut i colador, generalment fets de bronze. Hi ha moltes variants formals datades entre el segle VI ane i l'època romana. A grans trets estan formats per tres peces integrades: l'embut, el mànec i el colador. L'embut té forma de got globular i està clavat a un estret tub situat a la part inferior i a un mànec de disposició horitzontal a la vora. Mànec i embut formen l'*infundibulum* pròpiament dit i a ells s'afegeix el colador per mitjà d'una xarnera situada a la part superior del mànec i pròxima a l'embut. El colador encaixa perfectament a l'embut i, en ésser mòbil, pot utilitzar-se a elecció. En tractar-se d'un embut/colador s'utilitzava en sentit horitzontal i no és, doncs, un casset o cullerot.

Segons la forma del mànec es distingeixen dos grans grups, els de mànec de lira i els de mànec de palmeta. Ambos són coetanis. La peça que ens ocupa és del tipus de mànec de lira calada. L'estat actual de conservació de la peça és prou bo, tot i només conservar el mànec. El got-embut i el colador mòbil, sens dubte les parts més fràgils de la peça, no s'han conservat, encara que del primer s'aprecia l'arrancada clavada a la part inferior del mànec i del segon queda la xarnera que el subjectava a la part superior.

La longitud màxima conservada és de 23'1 cm, l'amplària màxima de 7'7 cm i l'alçària de 5 cm. La pàtina actual de la peça és marró i en algunes zones adquireix un intens to verd fosc a causa de l'oxidació del coure. Hi ha restes de

fauna marina adherits a algunes zones però no han afectat la estructura fonamental de la peça. Amb l'objecte de caracteritzar els elements de l'aliatge utilitzat es va efectuar una anàlisi per Fluorescència de rajos-X Dispersiva en Energia (EDXRF). Els resultats indiquen que es tracta d'un aliatge binari de coure (Cu) i estany (Sn) amb un alt percentatge de coure respecte al d'estany, que és molt minoritari; altres elements minoritaris que revelen els espectres són el ferro (Fe), el titani (Ti) o el calci (Ca).

La part posterior del mànec -l'extrem contrari a la posició de l'embut- està corbada per a poder penjar-lo i rematada per un cap d'ànec estilitzat. El mànec, que és de secció circular, presenta dos xicotets apèndixs laterals abans de la lira: el primer, deteriorat, s'eixampla en el seu extrem, i el segon, més xicotet, és de forma triangular. La lira calada és de secció rectangular en cada un dels trams que la componen. A l'extrem final el mànec s'eixampla de manera que s'adapte l'embut circular, per la qual cosa adquireix la seua forma corba. Afortunadament part de la làmina de bronze de l'embut s'ha conservat a un solc de les rodells laterals que estan foses amb la resta del mànec. El gruix de la làmina de l'embut és de tan sols d'1 mm. La projecció de la vora conservada del got-embut permet estimar un diàmetre màxim de 12 cm.

Hi ha decoració incisa conservada en un extrem de la part superior de la lira i en les dos rodells laterals. Al primer gairebé no es conserven tres traços paral·lels però als dos rodets s'identifiquen els pètals (es compten fins a tretze en el que millor es conserva dels dos) d'uns elements florals a manera de rosetes. A partir de la informació que ofereixen altres *infundibula* –per exemple un de Cancho Roano, a Zalamea de la Serena, a Badajoz- és factible suposar que tota la lira estaria decorada amb xicotets traços incisos, bé a manera de zigzag o bé amb incisions obliqües en forma d'espiga. Tots els traços decoratius corresponen a elements vegetals i, de fet, la lira calada caldria identificar-la amb una representació estilitzada d'un ambient vegetal, amb nervadures de fulles, flors i elements dels tipus representats en les rosetes laterals; fins i tot la rematada en forma d'ànec també pot relacionar-se amb aquest ambient naturalista.

Tot i que hi ha variants que indiquen diferents tallers i cronologies, l'*infundibulum* de Xàbia es pot datar al voltant de la primera meitat del segle VI a. n. e. Una ullada a la distribució d'aquest tipus confirma la singularitat: peces com

aquesta es troben a algunes de les grans tombes etrusques i fora de la península Itàlica hi ha molt poques conegudes: al santuari de Zeus d'Olímpia (Grècia), al santuari d'Atenea de Lindos (Rodes, Grècia), a l'Heraion d'Argos (Grècia), al santuari de Démeter i Persèfone de Cirene (Líbia) i el ja esmentat de Cancho Roano. El de Xàbia és, doncs, el segon *infundibulum* conegut a l'Extrem Occident. Cap dels trobats fora de la península Itàlica està a un context funerari, bon exemple de que quan els objectes creuen fronteres culturals també poden canviar els usos.

I respecte als usos, ja s'ha dit que s'utilitza pel servei de beguda amb una funcionalitat doble: embut per a introduir líquids en recipients de boca estreta i colador o filtre de les impureses que aquells pogueren tenir. El fet de que el colador siga mòbil permet, a més, que les dues funcions es puguin realitzar per separat o al mateix temps. El tamany de l'embut indica que el filtrat de líquids es faria a petita escala. A més a més era una novetat per què no existeixen objectes al repertori de vaixel·la indígena que fan aquesta funció. És probable que la peça fora importada al mateix temps que apareixien noves pràctiques de beguda que implicaven la filtració del líquid amb un colador.

És molt temptador relacionar l'*infudibulum* amb el consum de vi barrejat amb substàncies per aromatitzar-lo. Recordem que a la zona s'ha constatat la producció de vi local des dels segles VII-VI ane a la Punta de Benimaquia, a més de vi importat del sud de la península Ibèrica a àmfores fenícies a la Plana Justa, al mateix Portitxol o al Morro del Castellar de Teulada. Moltes de les àmfores apareixen juntament amb morters-trípodes que podrien ser utilitzats per a piconar substàncies no molt dures per a afegir al vi. Les substàncies són, hui en dia, indeterminades per què no s'han fet analítiques però podem suposar en substàncies de base vegetal probablement, tipus herbes o espècies.

En conclusió, la peça formaria part d'un aixovar de banquet adoptat localment per a pràctiques festives de beguda. Amb perspectiva històrica, aquesta peça és una mostra del procés que s'identifica clarament a partir del segle VI ane: l'afermament social d'elits amb creixent poder derivat del control de recursos, de la terra i del comerç. Ens il·lustra també sobre els mecanismes d'exclusivitat per tal de diferenciar-se en el mode de fer les coses respecte d'altres; per exemple incorporant al vi ingredients específics o bevent-lo amb

ostentació amb una vaixella especial i que trien elements de distinció d'origen mediterrani.

Capítol 4

El tresor de Lluca: una obra d'art de l'orfebreria ibèrica

El conjunt de joies que conforma el conegut com a tresor de Lluca o de Xàbia és, sens dubte, la troballa arqueològica més cèlebre del terme. El formen una diadema d'or, una polsera trenada d'or, tres cadenes fines d'or trenat, una agulla de pit o penjoll amb cadeneta d'or, un braçalet helicoïdal i diverses cintes fragmentades d'argent.

La troballa

Les joies es varen trobar en desembre de l'any 1904, amagades dins d'un recipient ceràmic a mig metre de profunditat, a la partida de Lluca. L'estat espanyol va comprar el tresor gràcies a les gestions del Marqués de Lozoya, a qui va arribar la notícia per mitjà d'Elías Tormo, assabentat de la troballa per Roc Chabás, fill de Dénia i canonge de la seu de València. El tresor va ingressar al Museo Arqueológico Nacional el 1905, on actualment es conserva i s'exhibeix a les sales de cultura ibèrica. Tenim notícies de que Chabás va expressar el seu descontentament per no haver trobat algú que, des de València, haguera pagat l'import del tresor per conservar-lo al Museu de Belles Arts d'aquesta ciutat. Cal tenir en compte que en aquell moment encara no hi havia una llei de protecció de patrimoni a l'àmbit local i la recuperació de peces amb valor històric estava a l'empara de les autoritats administratives centrals. En aquets sentit, la llei de protecció de patrimoni no es realitzarà fins el 1911.

Cal destacar que el conjunt de joies va ser traslladat i dipositat incomplet al MAN fins l'any 1940. Durant aquest temps va faltar un dels tres collars, que decorava l'antic reliquiari de la Puríssima Xiqueta, patrona de la vil·la de Benissa. Segons recullen diferents fonts, Carlos Torres Orduña, propietari de la finca on es va trobar el tresor, va pensar primerament de quedar-se la diadema per oferir-la a la Puríssima Xiqueta, però algunes persones li ho van desaconsellar perquè

la diadema, considerada pagana, no haguera sigut digna per la Mare de Déu. Roc Chabás va reconèixer el valor històric de la troballa i va fer de mitjancer en la compra del tresor, tot i que incomplet, a la Dirección de Monumentos del Ministerio de Cultura, que va comprar el tresor per 6.000 pessetes. Segons diuen, Carlos Torres va repartir-se els diners amb l'arrendatari d'aquesta finca de la partida de Lluca, Francisco García García. Tanmateix, Vicent Català, el jornalier que arrabassava les terres i veritable descobridor de la ceràmica que contenia les joies, només va rebre en recompensa una manta morellana.

Hi ha fins a tres testimonis escrits que fan referència a la presència d'un dels collarets del tresor a la relíquia de la Puríssima Xiqueta. En primer lloc, tenim la publicació del 1921 titulada *Habrà Museo?* escrita per Miguel de Elizaicín España Bertran de Lys on comenta que la Puríssima Xiqueta “luce una cadena de oro, donada por D. Carlos Torres de Orduña que formaba parte del rico tesoro ibérico encontrado en una finca de dicho señor en las cercanias de Jabea [...] Repetidas veces la hemos contemplado con verdadero interés en las visitas que hemos hecho a dicho pueblo”. L'any 1942, el Pare Manuel Fabregat recull a la seua obra *Benisa y su Patrona la Purisima Chiqueta* que el reliquiari va ser enriquit “por la Piedad y devoción que la familia Torres de Orduña, la más ilustre de Benisa, profesaba a la Purísima Chiqueta”. A la mateixa obra s'esmenta que Don Carlos va regalar el collaret el 1918. Finalment, Francisco Figueras Pacheco ratifica en un article a l'*Archivo Español de Arqueología* de l'any 1945 que una de les peces va ser donada a la imatge de la Puríssima de Benissa i la resta va ser depositada al Museo Arqueológico Nacional gràcies a la intermediació de Roc Chabás i Elías Tormo. El reliquiari de la imatge religiosa, que data de 1880, va ser destruït durant la Guerra Civil, però gràcies a una pintura a l'oli que va encarregar l'Associació dels Riberers es pot apreciar l'objecte sacre amb la cadena incrustada al marc. Finalment, l'any 1940 el tercer collaret va ingressar al MAN entregat pel governador civil de Madrid. El que va passar amb el collar entre la destrucció del reliquiari i la donació al Museu encara no s'ha investigat.

Siga com siga, el fet que el collar estiguera decorant aquest bé moble va afectar l'estat de conservació. Dels tres collarets, aquest és l'únic que està estirat o donat de sí, el que s'explica per adaptar-se a la col·locació al reliquiari de

Benissa. A més, també presenta una major obertura en les seues baules i, per tant, té una longitud major que els altres dos.

Les joies

La diadema articulada és la peça més destacada. El cos central és rectangular i s'uneix amb dues peces triangulars laterals mitjançant unes xarneres. La peça central no està articulada i la seva forma rectangular s'ha aconseguit a partir de varies làmines molt fines sobre les que s'han soldat diferents motius en granulat i filigrana. El granulat i la filigrana són dues tècniques de treball del metall que s'introdueixen a la Península Ibèrica gràcies a l'arribada de poblacions mediterrànies, especialment d'origen oriental. El granulat consisteix en soldar petits grànuls o esferes d'or a una superfície, o lateralment entre si, formant diferents motius. Els glòbuls menuts s'aconsegueixen amb retalls d'or disposats entre cendra i calfats fins al punt de fusió a un cresol. La filigrana és l'art de produir fils fins per a la decoració o fabricació sobre una làmina o a l'aire. Els fils poden tindre característiques diferents, segons les eines utilitzades, fets a partir de la torsió una làmina fina. Però granulat i filigrana no van poder aplicar-se sense avanços paral·lels en el coneixement dels processos d'unió o de soldadura. La soldadura és un sistema d'unió en orfèbreria que permet fabricar objectes complexos a partir de diferents elements sense haver de recórrer als sistemes d'unió mecànics (reblons, grapes, etc). La gran novetat de l'orfèbreria d'aquest moment és fer soldadures amb aliatges amb el punt de fusió menor que les parts que s'han d'unir, utilitzant aliatges d'or, argent i coure o d'or i argent. La hipòtesi actual més acceptada sobre el treball de soldadura de peces complexes és que el treball calia fer-lo soldant totes les peces a la vegada, és a dir, amb la mateixa aplicació de calor al forn.

Tornant a la diadema, els motius decoratius i les tècniques aplicades divideixen la part rectangular en dues zones. La meitat superior està formada per tres sanefes longitudinals i un remat superior en òvuls. Els fils de filigrana delimiten els motius decoratius de volutes, espirals i rosetes. La làmina de base ha estat retallada en algunes zones sense decoració amb poca destresa, característica esperable a causa de la dificultat tècnica de retallar amb un cisell,

l'única ferramenta disponible per a tallar les làmines a l'època. Les sanefes estan separades per ribets de tres fils trenats soldats a la làmina de base i reforçats mitjançant pestanyes.

La meitat inferior està formada per dues sanefes amples a base de trenes de tres fils, combinades en series d'una a quatre. A la vora inferior hi ha una última trena a l'aire, com una mena de remat. La làmina de la base d'aquesta zona està millor manufacturada ja que l'entramat de fils dóna més solidesa a la peça.

Des del punt de vista iconogràfic s'identifiquen cinc registres amb decoracions de motius vegetals: el superior té una línia de fulles cordiformes amb relleu. A continuació, hi ha un fris continu de panells rectangulars formats per quatre gotes allargades als extrems que deixen un espai central en forma de diamant amb un punt. Destaquen els dos motius centrals que presenten la decoració amb els mateixos patrons calats. El tercer registre està format per uns motius serpentiformes o de fullatge ondulat del que emanen flors amb dues volutes alternes en forma de mitja lluna. La següent franja està formada per uns motius en S enfrontats i calats, que s'alternen amb flors estilitzades amb pètals de volutes centrals. El cinquè registre presenta un motiu ondulat del qual també surten volutes alternades als costats. Finalment, la part inferior de la diadema està rematada per meandres dins dels quals s'inscriuen fulles cordiformes parcialment calades.

Els dos extrems triangulars estan units al cos central amb tres xarneres per banda per una fulla tallada en forma triangular a la que se li ha afegit fil massís de secció rectangular. Iconogràficament el triangle esquerre està format per un registre superior triangular amb dues S enfrontades amb forma de lira dins de la qual s'inscriu una flor de lotus molt simple, així com també es troba a la part superior. A més també es poden observar volutes en els laterals que rodegen el motiu central. El registre següent està format per un filat en forma de fulla lanceolada i l'últim, el més pròxim al cos central, està compost també de fil, tot fent formes de volutes i una palmeta tancada a la part central dins de la qual trobem una fulla cordiforme. El triangle dret presenta el mateix programa decoratiu però amb xicotetes diferències, com per exemple, la mida de les fulles.

La diadema no té senyals d'utilització, al marge de la ruptura que es va produir a la fina làmina. L'ús d'una làmina tan prima té unes motivacions tècniques vinculades al procés de soldadura de les decoracions esmentades. Aquest procés s'ha de fer sobre una superfície refractària i plana. Si s'hagués fet sobre una base més gruixuda la temperatura per soldar hagués estat més alta amb el risc que alguns dels elements decoratius s'hagueren pogut fondre per les seues xicotetes mesures. En aquest sentit, la làmina fina facilita el procés ja que permet una transmissió de la calor més homogènia.

La polsera està realitzada amb fils d'or gruixuts formant una trena de quatre caps. En un dels extrems s'ha soldat, mitjançant dos fils trenats, una petita peça en forma de caixa on s'ajustaria un altre element de tancament de l'extrem oposat que està fragmentat.

Els tres collarets estan realitzats amb fils trenats de secció quadrada torsionats sobre si mateixos. La trena té una morfologia de meandre. La seua fabricació naix de dues petites barres que es troben als extrems, des d'on surten els fils que es van trenar posteriorment.

El penjoll forma part del tipus de medallons amb decoració de filigrana en forma de creu amb un cilindre de suspensió, que té un ganxo on es subjecta una cadena feta amb la tècnica anomenada *loop-in-loop* triple. El *loop-in-loop* és una tècnica de fabricació de cadenes que consisteix a enllaçar baules de forma el·líptica. El medalló està realitzat amb filigrana a l'aire amb els següents elements: un cercol pla format per la unió de deu cordons formant un motiu d'espiga i dues sanefes de fil disposades a motlle entre dos cordons d'espiga que formen una creu. A més, a cada extrem de la creu hi ha quatre tubs laminars, un dels quals s'enganxa a la esmentada cadena *loop-in loop* triple. Al revers dues petites làmines oposades, una amb dues anelles i l'altra amb una mortalla, demostren que la peça també es va poder utilitzar com a fíbula o imperdible.

Finalment, el conjunt d'objectes d'argent està format per un braçalet serpentiforme, tres cintes en espiral i set fragments d'espirals, tots ells manufacturats amb la tècnica de la fosa. El braçalet és l'objecte millor conservat de les joies d'argent. La cinta és de secció circular i està enrotllada en quatre

espirals amb remat serpentiforme. Les seues mesures reduïdes també fan pensar que la peça fos un adornament pel cabell.

Un dels fragments, que també seria un braçalet o similar, destaca per la seua decoració: el remat zoomorf representa una figura vista des de dalt on es diferencia el morro, els ulls i les orelles punxegudes que poden pertànyer a la imatge d'un carnívor, possiblement un llop o felí, animals que es troben entre el bestiar il·lustrat d'època ibèrica. A continuació del cap i la nuca de la figura hi ha una decoració impresa a base de línies paral·leles de quadrats. La mateixa composició també s'aprecia al tercer objecte, un fragment de cinta doblegada sobre si mateixa on es distingeix a un dels extrems l'acabament en forma d'animal. De la mateixa tipologia seria un conjunt de huit fragments considerats una única cinta de plata amb el mateix motiu iconogràfic. Els altres fragments també formen part de cintes d'argent enrotllades en espiral, dos de les quals es troben fragmentades en ambdós extrems.

Pel que fa al lloc de producció del conjunt, els estudis recents centrats principalment en les tècniques d'orfebreria de la diadema, han assenyalat que és molt possible que s'hagués manufacturat per un artesanat vinculat a l'àmbit cultural grec, que dominaria la tècnica de la filigrana, que implica un alt control de la temperatura, la soldadura i habilitat per estirar el fil abans que es refrede i es solidifique. Aquests coneixements tècnics es documenten amb regularitat a Grècia i la Magna Grècia (al sud de la Península Itàlica) a partir del segle IV ane, que es la data a la que hom ha situat el tresor. Els motius decoratius de rosetes, òvuls i roleus formant greques també ens acosten a l'àmbit cultural hel·lènic. Ara bé, la diadema és un bon exemple de la complexitat dels contactes culturals d'aquell moment ja que, si bé la tècnica d'elaboració té orígens en el món greco-hel·lenístic, la morfologia no és pròpiament grega, sinó típica del sud de la Península Ibèrica, on hi ha diademes articulades semblants. En aquesta zona les poblacions locals tenien un estret contacte amb pobles diversos de la Mediterrània oriental que utilitzen el granulat disposat de forma massiva i la filigrana trenada. Per exemple, la diadema del Tresor d'Aliseda (Cáceres), datada al segle VI i manufacturada en aquest estil seria un precedent de la joia de Xàbia.

En definitiva, s'ha proposat que la diadema es podria haver realitzat a un taller local, probablement situat a la Marina, on hi treballaria un artesanat vinculat o en contacte amb el món grec i que s'adaptaria a la demanda i als gustos dels ibers per fabricar les joies. Aquests objectes també permeten plantejar aspectes relatius a la transmissió de coneixements per què les tècniques d'orfebreria alienes als ibers haurien pogut ser apreses per orfebres locals en llocs d'encontre i, d'aquesta manera, satisfer la demanda de joies per part de les elits regionals. Siga com siga, l'existència d'altres ocultaments de joies a la comarca, com el de la Peña de l'Àguila a Dénia, o les troballes d'instrumental d'orfebre a la tomba 100 del Cabezo Lucero (Guardamar del Segura) o de la Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila), indiquen que les elits contestanes visualitzaven el seu prestigi i riquesa a través de la decoració corporal.

La indumentària ibèrica i la seua significació social

El gust per les joies per representar determinats sectors socials poderosos es veu no només en les troballes de joies sinó també en la seua representació en diferents suports, ja siga en escultura de pedra, bronze o argila. El tresor de Lluça n'és un exemple excel·lent ja que s'ha proposat que formaria part dels adreços d'una dona i d'un home, el que ens indica l'ús de diferents joies per a expressar les identitats de gènere, edat i, òbviament, d'estatus.

Les joies d'or formen part dels patrons decoratius femenins, destacant la diadema i el conjunt de tres collarets. En aquest sentit, el geògraf grec Estrabó explica que les dones d'Iberia es depilaven el front i ocultaven el naixement dels cabells. El repertori visual de l'art ibèric il·lustra perfectament la col·locació de les diademes justament sobre el front i no entre les temples, com es veu en les escultures de la Dama d'Elx o la Dama de Baza. Des d'aquest punt de vista, la diadema formaria part del repertori d'objectes de les dames aristocràtiques, matrones ricament abillades amb joies i el cap cobert amb còfia o vel o manta. Ara bé, també s'ha plantejat que podria ser la part davantera d'un cinturó en base a la llargària de l'objecte. Aquesta interpretació canviaria l'edat de la dona que podria haver utilitzat les joies ja que, seguint els models iconogràfics, els cinturons per a marcar la cintura s'utilitzen per part de noies joves, que encara

no s'han casat ni serien mares, com mostra el capitell d'un monument funerari amb representació de joves de la necròpolis del Corral de Saus (Moixent). Pel que fa al conjunt de collars d'or, no és casual que hi haja tres exemplars, per què és el nombre que es repeteix amb freqüència a les representacions de dones, joves i adultes, en escultures i pintura en ceràmiques. Un cas similar i proper a Xàbia el trobem al tresor de la Penya de l'Àguila (Dénia) on s'han identificat tres torques o collars rígids fets d'or juntament amb un penjoll.

Les joies de plata s'han definit com a ornaments masculins, no pel metall, sinó per la seua morfologia. Hi ha braçalets en espirals decorant els braços d'algunes escultures de genets, com a un genet del Cerrillo Blanco de Porcuna (Jaén) que té un braçalet de quatre espirals, igual que la peça millor conservada del conjunt xabienc. Malgrat això, el fet que els braçalets en espiral tinguen un ús més abundant tan a nivell geogràfic com cronològic fa pensar que esta joia podria ser usada no només pels guerrers sinó també com a indumentària civil tan masculina com femenina, si tenim en compte els braçalets representats a les joves a l'esmentat capitell funerari de Moixent. Tanmateix, cal descartar la possibilitat que els fragments de les tires de plata siguen cintes o tires creuades que algunes imatges de guerrers ibèrics mostren al coll ja que el més segur és que foren fetes de un material flexible.

El tresor de Xàbia correspon a un moment de canvi en la construcció ideològica, material i visual de les elits ibèriques. Al llarg del segle IV ane els grups aristocràtics troben en les dones i els seus elements de decoració corporal nous signes d'ostentació que posen en valor els llinatges i no tant les figures dels guerrers i herois mítics com succeïa en els segles precedents. Així doncs, allò femení passarà a ser l'eix fonamental de la creació dels grups de poder, legitimats per les seues famílies i, principalment, per les dones que transmeten els llinatges. És ara també el moment en què escultures de dames s'encarreguen per comunicar aquests valors decorant algunes tombes destacades.

El fet que el tresor continga un conjunt mixt de joies d'or i argent, s'ha interpretat com la materialització d'una cerimònia matrimonial en el context d'un espai religiós, de tal manera que seria l'aixovar d'una parella i/o la seu dot matrimonial. Malgrat que aquesta hipòtesi no es pot confirmar perquè no hi ha

restes arqueològiques de cap santuari als voltants, s'ha atribuït hipotèticament a un espai sacre dedicat a les deesses Àrtemis/Diana que, segons les fonts clàssiques, estaria a la zona. El dit temple, conegut com a Artemisió, seria també un espai d'intercanvi comercial entre les poblacions de la Marina i grups estrangers púnics o grecs.

Per què s'amagaren les joies?

L'ocultació de joies s'emmarca en un context d'inestabilitat i perill en el que l'hegemonia política, econòmica i social trontolla. En aquest sentit, el conjunt no és una excepcionalitat, sinó que les troballes d'altres ocultacions, com el Tresor de la Penya de l'Àguila (Dènia) o el Tresor del Montgó (Jesús Pobre) (vegeu el capítol 3), així com la troballa de concentracions de monedes per les poblacions de Pedreguer, Gata i la pròpia Xàbia ens indiquen que, en un moment donat, la zona va patir una situació d'agitació i inseguretat. Una de les raons que s'han esgrimit per amagar aquests béns de luxe té a veure amb les relacions comercials que tenien les elits ibèriques de la Marina amb comerciants grecs i púnics que navegaven per la zona direcció l'Estret de Gibraltar o Eivissa. Els intercanvis comercials es realitzarien sota la protecció religiosa i és en aquests santuaris on es fan els pagaments i les transaccions comercials, acumulant objectes de luxe que formen tresors protegits pels grups dominants de la zona de Xàbia (vegeu el capítol 5).

Però, que és el que passa per què s'amaguen aquestes acumulacions de béns de luxe? La professora Carmen Aranegui ha proposat una interpretació ampliant l'escala dels processos històrics a un àmbit supralocal, tot plantejant que la zona de la Marina podria haver estat immersa en un conflicte mediterrani entre púnics i grecs amb la inestabilitat política i social inherent al contacte i al comerç, que afectarien els interlocutors indígenes d'alguna manera. Les ocultacions de joies als voltants del Montgó i la destrucció d'alguns jaciments regionals ens indiquen un conflicte d'interessos on els grups ibèrics haurien estat afectats d'alguna manera.

El tresor al microscopi

L'estudi arqueològic d'un conjunt de joies de la importància del tresor de Lluca es pot fer des de diferents punts de vista complementaris. Un és, lògicament, l'estudi arqueològic del context de la troballa i del paisatge antic, d'on es poden extreure dades de la ocupació dels voltats i datar el moment de l'ocultació, per exemple, o el tipus d'assentaments vinculats. Poca cosa d'això és possible fer hui en dia a la partida de Lluca i els voltants, intensament urbanitzades. Un altre és l'aplicació del mètode comparatiu per a un estudi formal dels objectes mateixos, de manera que podem situar en el temps i l'espai els tipus de joies o la tècnica d'orfebreria emprada i els motius decoratius. Des d'aquesta perspectiva les joies del tresor troben correspondència amb altres exemples d'orfebreria peninsular influenciada per tècniques mediterrànies però valorades segons lògiques i usos locals.

Una altra línia d'estudis s'emmarca en l'anomenada arqueometria, que és una branca que aplica diferents tècniques d'anàlisi als jaciments o als objectes arqueològics, des de la identificació botànica d'una resta vegetal fins a la caracterització del vernís d'una ceràmica, la teledetecció magnètica a un jaciment o la procedència d'una resta lítica. Els mètodes físics i químics són part fonamental dels estudis arqueomètrics per caracteritzar els materials i suposen actualment una eina fonamental per conèixer més sobre la selecció de la matèria primera i la transformació en els processos tecnològics de producció.

Els estudis arqueomètrics en els objectes metàl·lics són actualment d'aplicació freqüent en arqueologia i suposen una eina complementària als estudis contextuals i formals esmentats més amunt, doncs donen informació 'amagada' a l'objecte, sobre la composició del metall i sobre els processos tecnològics emprats en la manufactura. L'observació amb potents instruments és l'aspecte més bàsic d'aquestes aplicacions. En aquest sentit, la polsera trenada d'or del tresor ha estat sotmesa a una observació mitjançant el microscopi electrònic de rastreig (MER, o SEM de *Scanning Electron Microscope* en anglès). Aquest tipus de microscopi proporciona una imatge de detall de gran resolució generada per un feix d'electrons que rastreja la mostra i és molt útil per l'observació dels materials en detall.

Les imatges del microscopi han mostrat que està feta amb quatre fils gruixuts però que van ser manufacturats amb la tècnica de la filigrana per tal d'aconseguir fils primers. També s'ha pogut establir que es va partir d'una tira laminar relativament gruixuda que es va torsionar sobre si mateixa fins a aconseguir un fil on s'aprecien formes helicoïdals. De fet aquesta és la manera de fer els fils en l'orfebreria antiga mediterrània. Està demostrat que el fil trefilat, aquell produït a partir de la deformació plàstica amb l'ajuda d'una placa perforada de diàmetres decreixents, existeix només a partir de l'edat mitjana. Tots els fils fins de l'orfebreria prehistòrica i de l'antiguitat de la Península Ibèrica, almenys fins l'alta edat mitjana, a l'època visigoda i andalusina, es varen fer seguint unes tradicions mediterrànies diferents al trefilat. Consisteixen en la torsió d'una fina làmina fins a aconseguir un tub que, posteriorment, es podia compactar amb successives torsions i alterar amb altres deformacions plàstiques com ara la fricció, pressió o rodament, generant una enorme variabilitat dels fils. En tots els casos, les senyals que queden als fils amb aquestes tècniques són inequívokes: marques helicoïdals que recorren tota la longitud del fil, molt diferents de les fines estries paral·leles que deixa el trefilat. Aquesta observació ens permet saber que els fils de les joies de la Lluca es varen fer amb la tècnica de la torsió.

Així doncs, l'aplicació de tècniques derivades de les ciències i l'enginyeria dels materials han estat un gran avanç per a l'estudi de l'artesanat i l'orfebreria a l'Antiguitat. Aquestes tècniques actuals són útils a l'arqueologia sempre que les preguntes que es tracten de respondre estiguen orientades des del punt de vista històric.

Capítol 5

Ritualitats

Els rituals afectaven tots els aspectes de la vida del passat, fonamentals per estructurar, guiar, i donar sentit a la quotidianitat. Tot sovint el terme ritual ha servit com a calaix de sastre per explicar aquelles activitats que s'escapen de la nostra racionalitat, i es defineixen molt sovint com a ens totalment separats d'allò quotidià. Quan parlem de rituals, ens venen imatges a la ment d'escenes religioses vinculades a cerimònies on hi intervenen divinitats en espais sacres com temples o santuaris per a demanar o agrair promeses o per a sancionar moments especials de la vida com el naixement, el matrimoni o la mort. Però els rituals no tenen perquè anar sempre lligats a la religió, sinó que poden estar lligats a esdeveniments més quotidians, mundans, com per exemple al consum d'aliments, la percepció de l'entorn o les activitats comercials.

Aquells que han analitzat els rituals definint-los com a activitats estranyes, especials i irracionals, en comparació amb la funcionalitat de les activitats quotidianes com el treball, la producció o l'alimentació, parteixen d'una visió que aïlla el ritual en una esfera diferent d'activitats. Els rituals romandrien comportaments que correspondrien a gent i esdeveniments especials, perquè no serien explicables per motius funcionals: per exemple, oferir o sacrificar animals al voltant de llars i focs, manipular les restes amb eines especials, consumir i fer libacions amb líquids preuats, omplir pous amb vasos decorats, o amb figuretes de bronze i ocultar peces singulars com armament, o joies de plata i or; totes són activitats que incorporen objectes especials i que estarien fora de la quotidianitat, i diferents d'activitats productives, de comerç o constructives. Moltes vegades, però, és al revés: llaurar, fer intercanvis o construir un mur s'acompanyaven de pràctiques rituals que implicaven la manipulació especialitzada d'objectes, la destrucció, cremació o alteració.

Però també passa el contrari: molt sovint, els rituals contenen elements, objectes, pràctiques, que les vinculen al dia a dia. Precisament perquè s'imbueixen de quotidianitat, els rituals són assumits com eficients. Que les coses materials que ens informen dels rituals estiguen dipositats amb formalitat mostra l'extraordinària significació que hom els va atorgar.

En aquest capítol tractarem els rituals funeraris, la ritualització del paisatge i els rituals vinculats als aliments. En tots els casos, les restes materials que deixen aquestes pràctiques són claus per identificar-los perquè són objectes de luxe, poc usuals, o perquè han estat dipositats de manera extraordinària i seguint unes pautes i col·locació que no són les usuals. Igualment, a vegades els espais on es duen a terme els rituals també esdevenen especials, a través dels materials i les tècniques constructives ja siga perquè es localitzen en espais naturals amb característiques extraordinàries o perquè els materials i les tècniques constructives són destacades. Així doncs, els rituals realitzats per les poblacions ibèriques de Xàbia s'han d'entendre des d'aquesta perspectiva global que inclou activitats de manteniment, viatges i contactes religiosos. Desafortunadament, el registre material no és molt abundant, però, les poques restes juntament amb les fonts escrites i l'estudi de rituals ibèrics a les rodalies del terme ens aporten prou informació.

Rituals funeraris

No hi ha evidències de rituals funeraris d'època ibèrica al terme de Xàbia. Les restes més properes serien unes possibles tombes ibèriques a tocar del riu Bullent, al voltant de la Muntanyeta Verda (Pego). Aquestes restes no han estat mai confirmades arqueològicament però per les descripcions que se'n fan podem suposar que serien tombes d'incineració, que encaixen bé en el ritual funerari ibèric normatiu que consistia en la incineració del cadàver sobre una pira i la deposició dels ossos cremats i cendres en una urna. Dels rituals funeraris ibèrics sabem també que inclouen un aixovar compost per objectes personals, decoracions corporals i ofrenes que varien en funció de l'estatus, gènere, edat i riquesa del difunt. I també que, en ocasions, s'organitzaven banquets funeraris i les restes de menjar o la vaixel·la utilitzada es depositaven també al voltant de la

tomba. A les comarques de la Marina Alta i a la Safor es coneixen tombes ibèriques del tipus més senzill, amb clots excavats en terra, com ara la necròpolis del Castellar d'Oliva i, més al nord, la de La Vital (Gandia). Al sud destaca la necròpolis d'Altea la Vella (Altea) on una dotzena de urnes cineràries varen ser documentades i d'on procedeix una excepcional estela amb una decoració gravada representant un guerrer armat de manera molt esquemàtica. No es troben en tota aquesta zona les restes monumentals com ara cambres amb túmuls, senyalitzades amb pilars-estela i escultures.

La raó de que a Xàbia no coneguem tombes ibèriques, i que siguen molt excepcionals a la comarca s'explica, per una banda, pel tipus de poblament dispers i format per aglomeracions menudes, que no generaria grans espais de representació funerària. Per una altra banda, les necròpolis de les comarques adjacents no són molt grans, doncs no superen la dotzena de tombes. A més a més, eren un marcador social i només els més privilegiats tindrien rituals funeraris que han deixat restes conservats fins hui en dia.

El paisatge ritualitzat i els pelegrinatges

El paisatge es considera el resultat de l'acció humana sobre el medi físic i natural, de manera que proporciona un marc per a la conducta diària de les persones que l'habiten. En aquest sentit, els paisatges són espais percebuts i viscuts, de tal manera que no són el reflex d'una formació social determinada, sinó que són l'expressió d'un procés de construcció social amb una amplitud de significats. Més enllà de l'explotació del paisatge i els seus recursos (vegeu el capítol 3), estudiar la ritualitat del paisatge implica analitzar quines característiques geomorfològiques provoquen que a determinats espais es desenvolupen rituals de diferents tipus. Pel que fa al paisatge del terme destaca el Montgó com una referència física i simbòlica en època ibèrica (vegeu el destacat d'aquest capítol) i l'ús d'algunes coves.

Començant per l'últim cas, en terres valencianes la utilització de les coves pels ibers està constatada per la investigació des de la segona meitat del segle XX. Els estudis que s'han dut a terme han distingit dos tipus de freqüentació: les coves-refugi, amb ocupació puntual per grups de pastors o caçadors, i les coves-

santuari, amb una acumulació d'objectes principalment ceràmics que ens indiquen visites regulars al llarg del temps.

Al terme no tenim moltes dades respecte de l'ús de cavitats en època ibèrica, ja que ni tan sols l'emblemàtica Cova del Montgó ha deparat materials susceptibles d'una interpretació en aquest sentit. Entre les coves amb materials ibèrics dels termes veïns (vegeu el capítol 2 pels detalls de les coves al poblament comarcal) destaca la Cova Fosca d'El Verger per haver tingut un ús ritual. Es situa a la part sud-oriental de la Serra de Segària, a 180 metres s.n.m., amb una orientació sud-est té una posició estratègica excel·lent ja que controla visualment la plana litoral i el corredor del riu Girona. La cavitat presenta un accés estret que dona pas a una sala relativament espaiosa a través de la qual s'accedeix a un segon espai més accidentat que comunica amb d'altres galeries. Els objectes que s'han trobat ens indiquen la presència de pràctiques de consum de menjar i beguda, així com la deposició d'ofrenes o exvots senzills relacionats amb l'alimentació. S'han documentat més de huit exemplars de copes caliciformes –un tipus de copa característica per la forma de calze- fets amb argiles de pastes grises i clares, varis plats i platets i un vas bitroncocònic de vora exvasada. Hi ha ceràmiques importades procedents de Grècia, dels taller d'Atenes: es tracta de pàteres de vernís negre de tipologia coneguda com Lamboglia 21, 24A i 25. La datació d'aquests objectes ens situa en un arc cronològic entre els segles V i IV ane. Igualment, s'han trobat objectes de decoració personal fets de bronze (sis anells) i un braçalet i un altre anell de ferro.

Les coves serien percebudes com a espais adequats per fer diferents tipus d'activitats destacades, ja siguin rituals religiosos o vinculats a altres aspectes de la vida. Les coves han estat llocs especials al llarg del temps, des de la Prehistòria més remota fins a l'actualitat a causa de la seua morfologia. El fet de ser llocs sovint de difícil accés i a una certa distància dels assentaments comporta que la gent s'haja de desplaçar expressament per a visitar-les. Des de l'antropologia, aquests viatges per accedir a les grutes es defineixen com a pelegrinatges ja que tenen finalitats extraordinàries. Fixant-nos en el cas de la Cova Fosca, un dels jaciments que més a prop està és l'assentament del Passet

de Segària (Beniarbeig-Benimeli) (vegeu el capítol 2), on les persones haurien de fer un itinerari descendent per a eixir del poblat i arribar a la cova.

Un altre dels aspectes importants que s'han destacat és la significació de la percepció sensorial de les persones dins de les grutes on, normalment, es passa d'espais oberts a espais tancats, amb poca llum natural. Aquest canvi d'ambientació afecta no només a la visió, que esdevé menor en les coves, sinó també a altres sentits com la termocepció, els canvis de temperatura i la sensació de fred i calor, l'equilibrocepció o la sensació de l'equilibri o la interocepció o la consciència de la fisiologia interna o la percepció del propi cos. En relació a la falta de llum, el sentit del tacte també s'ha considerat com un element important a l'hora de moure's per les coves; de la mateixa manera que l'oïda tenint en compte els possibles ecos o reverberacions. En definitiva, aquests canvis en la percepció corporal són valorats per la investigació actualment perquè eren part de les maneres de comunicar-se amb les divinitats o altres éssers. És per això que les coves es podien percebre com a espais adequats per fer rituals propiciatoris. Recents estudis que combinen l'arqueologia amb les neurociències expliquen que la privació de llum, les ombres o la foscor provoquen la claredat de pensament i estimulen la imaginació.

Però quins rituals es farien a la Cova Fosca? Les restes materials ens donen algunes claus del que farien els ibers que la van visitar. Els objectes tenen a veure amb el servei i el consum d'aliments. De fet, les copes caliciformes formen part dels objectes rituals ja que no només s'han trobat a moltes coves del territori valencià, sinó que també algunes escultures rituals es representen amb aquest tipus de recipient. L'exemple més clar és la coneguda com Dama Oferent del Cerro de los Santos (Montealegre del Castillo, Albacete). Tot i que no sabem del cert què contenien aquestes peces, la seua morfologia tancada ens indica que, segurament, duien algun tipus de substància per a fer libacions, que són ofrenes de líquids. També és possible que poguessen dur flors o fruites, llavorettes o resines atenent no només a exemples de la iconografia sinó també a les anàlisis de continguts que s'han fet a altres coves peninsulars. I no hem d'oblidar que el propi vas seria una ofrena en sí mateixa ja que, per exemple, a la Cova del Puntal del Horno Ciego (Villargordo del Cabriel, València) es varen depositar desenes de copes com a ofrenes.

Pel que fa a les ceràmiques gregues, aquestes tenen forma de bol i podrien contenir tan ofrenes sòlides, líquides o semi-líquides. Per una altra banda, els plats també serien una bona prova dels banquetes rituals que hem esmentat abans. En definitiva, el consum de menjar i beguda cal entendre'l en un sentit ampli: es pot menjar fora o a dins de la cova i abans, durant o després de la visita a les grutes. A més, els participants serien els visitants que anirien cercant algun favor diví o agraint-los, però també les divinitats o éssers d'altres mons -dels quals desconeixem les atribucions i noms- i fins i tot membres de les comunitats dels ibers amb vincles de parentesc com ancestres o futurs descendents.

Fins ara hem vist que anar a la cova, moure's per dins i realitzar algunes ofrenes són les principals pràctiques identificades; però quin tipus de rituals es durien a terme? Des d'una perspectiva generalista, s'ha parlat de rituals en relació als cicles vitals de les persones, el que es coneix com a ritus de pas. De fet, a la Cova Fosca es varen trobar objectes de decoració personal com els anells i el braçalet. El pas a l'edat adulta per xiquetes, principalment, i xics va ser marcat per diversos rituals que han estat estudiats en profunditat des de l'antropologia. La iconografia de les persones joves és reveladora en aquest sentit: alguns exvots de bronze trobats als santuaris de l'Alt Guadalquivir representen xiques joves pentinades amb dues llargues trenes acabades en dos grans argolles. I a les terres valencianes, els exemples més paradigmàtics d'imatges de xicones són les escultures conegudes com les Dametes de Moixent, trobades a la necròpolis del Corral de Saus (Moixent) on també apareixen amb el mateix pentinat que els exvots andalusos. Per tant, sembla que hi ha un codi comú en gran part del territori peninsular a l'hora de representar les xiques joves de tal manera que el cabell llarg pentinat en dues trenes sembla característic i exclusiu d'una franja d'edat. Tenint en compte aquest tipus iconogràfic, el gran nombre d'anells de bronze i ferro localitzades en moltes coves s'ha vist com l'únic testimoni material d'oferir les trenes als espais rituals com a ritual de pas que marcaria el canvi de la infantesa a la joventut, sobretot pel que fa a les dones.

Ja per acabar amb aquest apartat, cal reflexionar sobre la presència de ceràmiques àtiques importades a la cova. Tenint en compte que aquesta vaixela seria de luxe, aquest objectes poden ser indicadors que la Cova Fosca com a

espai ritual seria un àmbit restringit només per aquells grups que podien accedir per intercanvi a dites importacions. Per tant, podríem estar parlant de rituals restringits a segments socials d'estatus vinculats als contactes comercials, que com hem vist en altres capítols tenien lloc de manera intensa a la zona del Montgó, una fita en el paisatge que ben possiblement es va dotar d'un significat ritual i de senyalització en les rutes marines.

La ritualització de l'alimentació

Els rituals són una qüestió d'escala i grau. Activitats quotidianes i fonamentals per a la supervivència adquireixen diferents graus que l'emfatitzen en situacions diverses en relació amb les quotidianes. Uns clars exemples són les activitats relacionades amb l'alimentació. Cal alimentar-se per viure, és una activitat —una pràctica— que es fa diàriament, però sovint és fa de diferents maneres perquè es vol emfatitzar l'acte: el fet d'anar a un restaurant, o parar la taula de manera especial, amb espelmes o vaixel·la més preuada, situa el que fem en l'àmbit d'allò ritual; però també a casa podem menjar un plat més elaborat, preparat amb una tecnologia culinària diferent de la quotidiana; o utilitzar productes exòtics, especials i costosos; el fet d'organitzar un banquet per moltes persones també es emfatitza l'alimentació per mostrar l'hospitalitat, fer relacions i establir vincles socials. Tots són exemples de ritualitzacions de l'acció quotidiana d'alimentar-se.

Hem mostrat al capítol 3 que arribaven contenidors d'aliments i vaixel·la de diferents procedències en el marc de xarxes d'intercanvi ben establertes. A banda de les informacions que hem recollit sobre els contactes mediterranis, ara ens interessa assenyalar altres aspectes de la possessió i distribució dels aliments entre aquestes societats. Per començar, cal destacar el paper que el consum festiu té com a pràctica històrica i socialment construïda, amb la promoció i la manipulació de relacions de poder a través de l'hospitalitat, la donació de regals i la celebració festiva. En altres paraules, l'acumulació dels aliments importats és una manera de distingir-se i possibilita el generar deutes socials, en permetre distribuir-los com a regals i generar hàbits socials de consum que, al seu torn, fan estendre les relacions.

Entre els segles VIII i VI a. n. e. el vi va ser un dels productes més desitjats pels pobladors indígenes. Ho demostra el fet de comptar amb nombroses evidències d'àmfores vinàries que arribarien regularment i l'interès d'alguns per fer vi local (vegeu el capítol 3). Ara bé, és molt probable que el vi fenici no fora la primera beguda alcohòlica consumida per aquesta gent ja que altres eren conegudes i consumides abans. Per exemple, a Catalunya s'ha identificat la cervesa en poblacions del període del Bronze final. Aleshores, el que explica la importància del vi en la història mediterrània no és un mèrit intrínsec a les seues propietats psicotròpiques - no hem d'oblidar tampoc que altres fruites poden ser també fermentades- sinó les particularitats de les relacions de producció, la fixesa a la terra, la transformació, emmagatzematge i consum.

Sabem que no tots consumien el vi de la mateixa manera i, de fet, va haver certa diversificació en les pràctiques de beguda. Els morters, que trobem molt sovint associats a les àmfores, podien haver sigut utilitzats per a piconar substàncies per a afegir al vi. Objectes exclusius i exòtics com l'*infundibulum* destacaria als posseïdors amb elements de distinció (vegeu el capítol 3). Ni els morters ni l'*infundibulum* es troben en totes parts. El fet que l'accés estiga restringit ens permet plantejar que només un reduït nombre de persones consumia a una nova moda: piconant substàncies per afegir al vi o per altres preparacions. Els objectes eren així diacrítics, és a dir, elements de distinció o medis per marcar l'estatus social en jerarquies de prestigi i influència. Això és important perquè indica que els grups començarien a estar segmentats per estils de consum. Òbviament allò important potser no era el morter en sí mateix sinó els productes piconats —una altra vegada la diferència en la pràctica—, el rastre dels quals és inexistent al registre sense analítiques —serien locals o potser transportats en envasos petits com les ampolles i flascons? De qualsevol manera, el fet que els trípodas van ser imitats en produccions locals, al llarg ja de la segona meitat del segle VI a. n. e., indica l'especial significació que van tenir a la regió.

L'ús d'elements diacrítics a la preparació d'aliments expressa diferències sensorials i que aquestes modifiquen el gust en el mode de beure o menjar. En tant que el gust deriva del mode de vida i les accions quotidianes, les novetats es poden veure com la materialització de xarxes de contacte en el marc general

polític i econòmic. En altres paraules, les noves maneres de menjar i beure poden informar-nos de paisatges sensorials diferents entre uns i altres, o compartits per uns i altres.

A partir dels segles V i IV ane els habitants de la zona van començar a interessar-se per un altre tipus d'objectes: la vaixella per menjar i beure. Especialment preuada va ser la vaixella grega de vernís negre, anomenada així per l'acabament de les superfícies amb una engalba de tonalitats negres i, en ocasions, decorada amb figures roges o negres, segons les tècniques emprades. Produïda primer als tallers grecs al voltant d'Atenes, i després a tallers localitzats a l'àmbit itàlic, aquesta vaixella constituirà un veritable producte d'èxit i de moda entre els segles V i II ane.

El canvi en la selecció de les coses que varen interessar als ibers expressa un quadre eloqüent dels valors, perquè a partir del segle V ane allò pertinent per a determinades pràctiques alimentàries era fer servir una vaixella importada. Diversos fragments de copes gregues de La Plana Justa d'un tipus anomenat copa Cástulo o un bol quasi sencer trobat en aigües del Cap Prim del tipus Lamboglia 22 són exemples de l'interès local en la comercialització i utilització d'aquesta vaixella. En els moments de la romanització continua arribant vaixella importada, el que indica que les xarxes d'intercanvi estaven actives. Plats i copes de vernís negre itàlic s'han documentat a la Cova de les Bruixes del Poble Nou. En menor mesura, sabem que alguns aliments arribaven en àmfores -saladures, vi, oli- en quantitats molt escadusseres durant els segles V-II ane. Tot i que quantitativament no són significatius en el volum d'importacions de vaixella, no hem de menysprear la rellevància com a aliments exòtics i amb propietats especials per als locals.

Així, a partir de l'observació del registre arqueològic veiem com es materialitzaven pràctiques de consum especials -siga per la vaixella i els elements de preparació, siga pel propis aliments procedents de regions llunyanes. Amb això no volem dir que la vaixella local no tinguera rellevància a l'hora d'estudiar els banquets. El que passa és que analíticament és difícil identificar el seu ús ritual.

Concloem amb una idea del panorama social. Tot i que la distribució de les evidències al paisatge no és estadísticament representativa, es veu una concentració de restes susceptibles d'utilitzar-se en els banquets en assentaments destacats al territori, com ara La Plana Justa. Amb les poques dades disponibles hui en dia podem dir que no arribaven a altres categories d'assentaments i que hi hauria una restricció de les importacions en el territori local. Encara desconeixem molts detalls sobre aquestes pràctiques, per exemple els seus mecanismes o la naturalesa dels grups participants però, almenys, podem plantejar que eren rellevants a l'estructura i organització social local.

Hemeroskopeion

Aquest terme es cita a diverses fonts escrites clàssiques. S'ha identificat amb una ciutat grega que hom ha situat a la zona de la Marina. La nostra referència inicial és Estrabó, geògraf i historiador grec, nascut a l'actual Turquia. Va escriure cap al voltant del canvi d'era l'obra *Geografia*, que ha esdevingut fonamental pel coneixement del Mediterrani durant l'Antiguitat. En realitat és una col·lecció de fins a 17 volums on recull les descripcions dels seus viatges i on també recopila informació d'altres autors per escriure sobre aquelles terres que no va visitar. Va viatjar a molts dels territoris romanitzats, des d'Armènia fins el Mar Negre, des de la Sardenya fins a Egipte. El tercer llibre de la seua obra el dedica a descriure la Península Ibèrica, que no va visitar personalment.

Un dels passatges el dedica a descriure un tram identificat amb l'actual costa valenciana i menciona l'existència d'assentaments vinculats a Massalia, una colònia grega identificada a l'actual Marsella. Concretament Estrabó ens diu:

“Entre Sucron i Carquedon (possiblement identificat amb Cartago Nova) hi ha tres poblats de massalotes no molt lluny del riu. El més conegut d'ells és Hemeroscopeio, que posseeix sobre el cap un santuari molt venerat a Artemis Efesia, del qual es va servir Sertori com a base d'operacions per a les seues empreses marítimes per estar ben defensat i ser propi de pirates i visible des de molt lluny pels que arribaren per la mar”

Posteriorment, el terme *Hemeroskopeion* també és citat a altres fonts. Per exemple, al segle IV, Aviè (*Ora Maritima*, 472-480) el situa entre Ilerda i el riu Sicana i afegeix que en aquell moment ja estava desocupat. Uns segles més tard, al s. VI, l'escriptor Estefanus de Bizanci torna a dir que *Hemeroskopeion* era una centre grec, concretament foceu.

La localització d'aquesta suposada fundació grega a terres valencianes ha generat diferents hipòtesis i interpretacions. Per començar, totes les propostes d'ubicació geogràfica situen *Hemeroskopeion* a la zona de la Marina. La vinculació amb la zona del Montgó és la més acceptada hui en dia. Una de les primeres propostes fou situar-lo a Dénia, tot i que les restes materials preromanes conegudes són escasses. Altres propostes l'han situat directament al macís del Montgó, on hi ha ocupacions de diversos assentaments de l'Edat del Ferro amb construccions monumentals i ocultacions de tresors (vegeu els capítols 2, 3 i 4 pels detalls). També que hi haja una concentració de tresors a la zona del Montgó s'ha plantejat com una prova indirecta de l'existència d'un temple, que podria ser el mencionat a Àrtemis Efesia. Recordem que els temples a l'Antiguitat eren espais privilegiats per dipositar riqueses, exvots i realitzar intercanvis comercials entre poblacions estrangeres i locals sota l'empara religiosa de les divinitats. Altres varen situar aquest espai al Penyal d'Ifac tenint en compte que el relleu seria visible des de lluny. Però malgrat que s'hi ha identificat ocupació des de l'Edat del Bronze i que hi ha ceràmiques gregues i construccions dels segles V i IV ane, actualment es descarta un origen grec per aquest assentament.

Amb les dades arqueològiques no es pot defensar que va existir una colònia grega a la zona del Montgó, ni tampoc a la Marina. Tanmateix, alguns investigadors han plantejat que la menció no s'ha d'entendre en el sentit literal sinó com una referència a un lloc d'encontre, intercanvi o, també, com un punt geogràfic destacat. Altres han vinculat la paraula *Hemeroskopeion* amb una torre de vigilància del pescadors de tonyina.

En tot cas, cal fer una lectura crítica del passatge d'Estrabó, qui va fer un relat basat en altres autors com Posidoni, Artemidori i Asclepiades, cadascú dels quals té uns interessos quan escriuen i, al seu torn, també es basaven en fonts

diferents. Per exemple, Artemidori sembla fonamentar-se en els manuals de navegants, els coneguts com periples, i, simultàniament, té molt d'interès en descriure els diferents santuaris d'Àrtemis Efèsia. Igualment, el propi Estrabó sembla que també va utilitzar de forma directa altres periples i relats de viatges marítims, com mostra la terminologia marinera que utilitza en les seues descripcions, ja sigui resseguint la línia de la costa en molt detall –més que les terres d'interior- o donant referències de distàncies en temps de navegació.

Tenint en compte la naturalesa dels relats i de les restes arqueològiques conegudes, sembla clar que *Hemeroskopeion* no és en realitat una ciutat grega sinó una referència important dels navegants. Des d'aquest punt de vista, el Montgó, degut a la morfologia i localització, era un punt visual fonamental en les navegacions de cabotatge de les embarcacions d'origen divers que es desplaçaven per aquesta costa. El Montgó podria haver sigut una fita geogràfica pel tràfic marítim amb ritualitzacions. De fet, en altres punts de la Mediterrània antiga s'ha constatat que els mariners duïen a terme pràctiques religioses i rituals a llocs destacats del trajecte. A més, cal tenir en compte que les estratègies de navegació no eren les dels desplaçaments entre punts abstractes sinó que ho feien a través de referències físiques, tot creant i memoritzant itineraris definits la geografia, de tal manera que les rutes marítimes es formaven per una interrelació de memòria, fites en el medi i temps de viatge.

Al cap i a la fi està demostrat que aquesta zona era visitada per poblacions que no eren locals i podem pensar en el Montgó com a una referència fonamental de les rutes comercials. Si va ser *Hemeroskopeion*, això és una altra història.

Capítol 6

La transformació d'un món

El període dels segles II i I ane és l'època tardana dels ibers, marcada per l'encontre amb Roma com a potència expansiva al Mediterrani. En capítols precedents hem mostrat que durant segles va haver relacions comercials més o menys intenses amb el món itàlic, entre altres, però és en el marc del conflicte conegut com la Segona Guerra Púnica (218-202 ane), quan la façana oriental de la península és l'escenari central de l'enfrontament entre Roma i Cartago. Com a resultat, es produeix la conquesta romana del territori i la consolidació del seu domini de la conca mediterrània occidental.

A partir del segle II ane assistim a una progressiva transformació del món dels ibers desencadenada per aquest canvi polític. Tanmateix, els canvis no varen ser sobtats ni homogenis al territori valencià. Tampoc no va haver una gran destrucció generalitzada. Per exemple, alguns assentaments ibers varen passar a controlar territoris més grans i algunes manifestacions culturals varen perdurar molt en el temps. Trencaments i continuïtats formen part de tots aquests processos en el marc d'una estructura administrativa nova, l'escala institucional de la qual mai s'havia vist. D'unes institucions ibèriques fonamentades en les relacions personals de cabdills i famílies basades en assentaments amb control del territori immediat, es va passar a una institució estatal d'escala mediterrània.

Romanitzar-se no s'entén com un simple procés de convertir-se en romans deixant enrere cultures bàrbares i endarrerides. Hui en dia no és conceben aquests canvis com l'adopció de trets civilitzadors, igual que els canvis culturals de segles anteriors no suposen tampoc l'adopció de modes de vida aliens, d'uns grecs, púnics o fenicis. La romanització va promoure estratègies d'acció diferents en un marc polític nou, amb noves taxacions i imposicions fiscals. Les identitats de la gent baix aquest nou marc jurídic varen ser diverses.

Un canvi que es constata arqueològicament és el del patró d'assentament. Al capítol 2 hem vist que als segles II-I ane es detecta un sensible augment dels llocs ocupats, molts d'ells noves fundacions i molt menudes. En conseqüència

canvien la ubicació i les característiques generals dels llocs d'hàbitat. És difícil, en l'estat actual del coneixement, esbrinar si aquesta nova situació va ser pactada amb els pobladors locals o forçada. Una via per explorar-lo seria poder constatar l'existència de nivells d'abandonament violent als poblats ocupats en el trànsit dels segles III-II ane o als del mateix segle II ane que donarien pas a les noves fundacions. Tanmateix, és fàcil palesar la rellevància en l'estructura de poblament dels espais agropecuaris, de vigilància de l'entorn local. No hi ha grans aglomeracions humanes, els assentaments són de poca extensió i sense estructures arquitectòniques potents per la qual cosa alguns serien cases de camperols. Per exemple, a Capçades/Rebaldí o a la Vall de Sala els càlculs de les superfícies ocupades no passen dels 1000 metres quadrats, una extensió que dona a entendre que els habitarien unes poques famílies.

Els treballs agraris protagonitzen les bases econòmiques d'aquests ocupants però tampoc no sabem com es farien les adequacions locals al pagament d'impostos del nou estat. Hom suposa que les vies comercials es potenciarien amb majors i millors infraestructures portuàries desenvolupades per Roma a partir del segle II ane. No és possible detectar aquestes primeres construccions romanes a la costa de Xàbia, i ni tan sols sabem si existirien, però sí tenim les evidències de la intensificació del comerç a partir de les troballes d'àmfores a la badia i al terme (vegeu el capítol 3). La vaixella fina itàlica dels tallers de la Campània trobada a la Cova de les Bruixes indica, també, que les xarxes d'intercanvi estaven ben actives i que arribaven els objectes als petits assentaments agraris. Podem pensar en la participació de naus de petita mida que freqüentarien la costa i que serien les protagonistes de les relacions comercials directes amb els ports. Desconeguem els detalls de com operarien aquests intercanvis, si amb independència de focus comercials locals o depenents dels grans centres afins a Roma, com seria el cas de *Dianium*.

Més enllà de la costa de Xàbia es veurien, cada vegada amb més freqüència, grans vaixells comercials que feien la ruta entre la península i Roma. Particularment destacable durant el segle II ane –i per suposat els posteriors- era el transport de metalls des dels districtes miners més importants de la península, entre ells la zona al voltant de *Cartago Nova* (actual Cartagena). Aquesta ruta hauria tingut escales tècniques a la zona, possiblement al port de Dènia i

recordem que el trànsit entre *Dianium* i les Balears via *Ebusus* (actual Eivissa) era fonamental per a les vies marítimes.

Uns trets culturals dels ibers que no varen canviar immediatament després de la conquesta romana varen ser la llengua i l'escriptura, algunes pràctiques constructives i la vaixella ceràmica. Quant a la llengua, inicialment Roma no tenia especial interès en homogeneïtzar l'ús del llatí entre els pobladors locals. Tenim constància de la utilització de la llengua ibèrica fins ben entrat el canvi d'era per la troballa d'inscripcions en diferents suports tot i que cap d'ells prové de la zona de Xàbia. Els textos en llengua ibèrica d'època tardana són alguns de caràcter funerari, altres comercials i altres epigràfics monumentals en gran ciutats, com Sagunt.

Les tradicions constructives varen continuar amb l'ús de la pedra i la terra, amb estructures travades amb fang o bastides en sec, igual que es feia als poblats dels segles anteriors. Als jaciments tardo-ibèrics detectats al terme de Xàbia no hi ha evidències de l'ús de tècniques constructives romanes ni de materials nous per la qual cosa hem de pensar en aquesta continuïtat en les solucions arquitectòniques. Les coses sí que canviarien, i molt, a partir del canvi d'era.

Finalment, la ceràmica de tradició local va continuar en ús durant els segles II i I ane, sent progressivament substituïda a partir del canvi d'era per una altra ceràmica comuna. Entre la ceràmica local podem constatar la continuïtat tant de la ceràmica més grollera de cuina com de la ceràmica fina decorada amb pintura de manera que podem sospitar que els tallers terrissers continuaren en ús baix els mateixos principis tecnològics. De Les Valls procedeix una tapadora feta de pasta grisa amb desgreixant gruix la tecnologia de la qual continua les tradicions terrisseres de la ceràmica de cuina ibèrica des del segle VI ane, amb tonalitats grisenques degudes a la cocció reductora als forns. La ceràmica fina, feta en coccions oxidants que li donen les tonalitats rogenques i ataronjades, també continua les tradicions ibèriques locals, tot i que sí que es detecten petits canvis als estils decoratius. De la Cova de les Bruixes del Poble Nou procedeix una ampolleta que ha perdut la boca i la base però en la que es veu una decoració geomètrica organitzada en dos frisos separats per línies horitzontals

paral·leles: el fris superior té traços verticals de L invertida, tot i que fets de manera molt irregular. El fris inferior té una sèries de traços concèntrics en quarts de cercle seguits de franges verticals paral·leles. Del mateix jaciment es conserva la meitat superior d'una gerra amb anses laterals amb una decoració pintada organitzada en dos frisos separats per línies horitzontals. El fris superior té semicercles concèntrics separats per línies verticals paral·leles i sèrie de S, mentre que el fris inferior mostra grans semicercles concèntrics. Les anses mostren decoracions pintades amb traços curts horitzontals.

Aquestes formes, motius decoratius, els pigments i les tècniques pictòriques troben paral·lels en materials locals i regionals de segles anteriors. El tipus d'ampolla i de gerra és característic de les tradicions terrisseres indígenes i els segments de cercle –que es pintaven amb una pinta de pinzells múltiple- es documenten des del segle V ane. L'ús de pigments fets a base d'òxids de ferro és característic de tot el període ibèric i la decoració monocroma és la norma des del segle IV ane. Tanmateix, amb la romanització hi haurà altres canvis significatius, doncs no va haver una simple continuïtat de les imatges: s'introduiran motius decoratius nous, com ara representacions simbòliques d'éssers fantàstics, aus amb ales desplegadas i monstres mitològics, formant un sistema d'imatges compartit per diversos territoris centrat en el sud-est peninsular al voltant de la ciutat d'Elx. A Xàbia no coneguem exemples d'aquests nous estils.

Finalment, cal esmentar que les terres de Xàbia varen ser l'escenari de conflictes militars d'escala regional amb les guerres civils del segle I ane, particularment les derivades del conflicte entre Quint Sertori i Gneu Pompeu Magne (82-72 ane). Pel que ens interessa en aquest estudi, ressaltarem que *Dianium* era la base naval de Sertori i, de fet, a la Penya de l'Àguila s'han trobat evidències per plantejar que podria haver sigut un emplaçament vinculat a aquest conflicte. D'una banda s'han documentat tres muralles d'uns 3 o 4 metres d'ample i un traçat irregular que facilita les posicions de defensa. D'una altra banda, s'han recuperat del jaciment algunes restes d'equipament militar romà: una galtera de bronze d'un casc, restes de llances de bronze i un *pilum* de ferro (una mena de llança potent) i projectils de fona fets de plom. També al Passet de Segària hi ha diversos llenços de muralles d'una ocupació posterior a la

d'època ibèrica esmentada més amunt (vegeu el capítol 2). Les datades a aquest segle són construccions caracteritzades per un aparell de filades regulars amb pedres grans que han estat identificats com a part d'una fortificació relacionada amb aquestes guerres. S'ha plantejat que seria conceptualitzada per enginyers itàlics en el context de pacificació a les guerres sertorianes, però no hem d'oblidar la participació dels poders locals en aquests conflictes.

El final d'aquestes línies són per subratllar la pluralitat de manifestacions de les identitats a una societat multi-ètnica i en contacte estret amb el món exterior. Si bé és cert que els dos segles finals del període ibèric s'entenen en el marc d'un context de conquesta militar, cal reconèixer la variabilitat dels processos de contacte cultura que els ibers varen establir amb els romans. El manteniment de molts dels signes d'identitat pròpia és una vessant poc coneguda de la romanització. El podem assenyalar com a l'episodi final d'una llarga història de contactes i canvis culturals i la fi del nostre relat.

Per saber-ne més

Capítol 1

Una excel·lent síntesi per entendre els canvis de l'Edat del Ferro i la complexitat de les cultures ibèriques és la de C. Aranegui, *Los iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas* (Marcial Pons Historia, Madrid, 2012). El manual universitari editat per F. Gracia, *De Iberia a Hispania* (Ariel, 2007) inclou el capítol d'A. Ruiz 'Iberos' on tracta els canvis històrics i els processos socials de tots els territoris ibèrics peninsulars.

Amb un tó divulgatiu molt enriquit de dades, el llibre electrònic coordinat per S. González Reyero, *Iberos. Sociedades y territorios del occidente mediterráneo* (CSIC-FECYT, 2021) és una proposta atractiva i nova de comunicació de la recerca. També el llibre de divulgació de J. Sanmartí i J. Santacana, *Els ibers del nord* (Rafael Dalmau editor, 2005), que està centrat en l'àrea septentrional de la península Ibèrica, és una introducció detallada a les formes de vida del període. Les mencions als ibers a les fonts clàssiques es poden consultar a l'article d'A. J. Domínguez Monedero 'Los términos "Iberia" e "Iberos" en las fuentes grecolatinas: estudio acerca de su origen y ámbito de aplicación', *Lucentum* 2 (1983, pp. 203-224). Creiem important mencionar l'obra d'E. Llobregat, qui dedica un apartat a les fonts en l'àmbit regional amb uns comentaris crítics al seu influent llibre *Contestania Ibérica* (Instituto de Estudios Alicantinos, 1972).

El plom de la Fundació CIRNE ha estat estudiat i transcrit per Joan Ferrer, Noemí Moncunill, Víctor Sabaté, Javier Velaza, Joaquim Bolufer i Enric Martínez. Es pot consultar en línia:

<https://aespa.revistas.csic.es/index.php/aespa/article/view/619>

Capítol 2

L'estudi de La Plana Justa a partir del material recollit a les prospeccions es troba a l'article de J. Bolufer i J. Vives-Ferrándiz, 'La Plana Justa (Xàbia, Alicante): un nuevo yacimiento con materiales fenicios y del ibérico antiguo', *Saguntum-PLAV* 35 (2003, pp. 69-86) i a les actes del IV Congrés d'Estudis de la Marina Alta, 'Un

nou jaciment arqueològic al Montgó: La Plana Justa (Xàbia)' (Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta i Instituto Alicantino de Cultura 'Juan Gil-Albert', 2007, pp. 109-137).

Les excavacions a la Punta de Benimaquia entre 1989 i 1993 estan encara inèdites però les dades sobre de la producció de vi i el context dels cups es varen publicar poc després de la troballa en dos treballs: C. Gómez Bellard, P. Guérin i G. Pérez Jordà, 'Témoignage d'une production de vin dans l'Espagne préromaine', del llibre *La production de vin et de huile en Méditerranée* editat per M.-C. Amouretti i J.-P. Brun (Bulletin de Correspondance Hellenique XXVI, 1993, pp. 379-395) i a l'aportació de C. Gómez Bellard i P. Guérin 'Testimonios de producción vinícola arcaica en L'Alt de Benimaquía (Denia)' dins del volum col·lectiu *Iberos y griegos. Lecturas desde la diversidad*, publicat a la revista *Huelva Arqueológica* 13, 2 (1993, pp. 9-32).

S'ha fet un estudi detallat de les àmfores del mateix jaciment per part de N. Álvarez, J. Castelló i C. Gómez Bellard: 'Estudio preliminar de las ánforas del Alt de Benimaquia (Denia, Alicante)', *Quaderns d'Arqueologia de Castelló* 21 (2001, pp. 121-136). Les intervencions inicials a la Punta de Benimaquia i a la Penya de l'Àguila es publicaren per H. Schubart, D. Fletcher, J. Oliver amb l'informe 'Excavaciones en las fortificaciones ibéricas del Montgó cerca de Denia (Alicante)', *Excavaciones Arqueológicas en España* 13 (Madrid, 1962).

I. Grau Mira ha tractat el poblament de la Marina Alta durant el període ibèric antic al treball 'La construcción del paisaje ibérico: aproximación SIG al territorio protohistórico de la Marina Alta', *Saguntum-PLAV* 36 (2004, pp. 61-75). El mateix autor firma l'estudi 'Les valls de Pego en el marc del paisatge ibèric de la Marina Alta (segles VII-II a.n.e.) a les actes de les VI Jornades d'Estudis (Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta i Ajuntament de Pego, 2018, pp. 111-127). P. Costa i J. C. Castelló fan sengles revisions del poblament ibèric en dos treballs de síntesi dels assentaments coneguts. El primer és 'Aportació a l'estudi de la distribució espacial del poblament ibèric a La Marina Alta' (III Congrés d'Estudis de la Marina Alta, 1992, pp. 119-127). El segon és l'estudi 'Los yacimientos ibéricos del entorno del Montgó', dins del volum editat per C. Aranegui, *El Sucronensis Sinus en época ibérica*, *Saguntum-PLAV* extra 17 (2015, pp. 131-157).

Les fortificacions del Passet de Segària es publicaren l'any 1979 per part de C. Aranegui i H. Bonet al treball 'Los restos de amurallamiento de la Sierra de Segària', dins la *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos* 26 (1979, pp. 105-108). Quant al Coll de Pous es presenta per P. Costa i J. Castelló a l'article 'El jaciment ibèric de Coll de Pous', *Aguaites* 8 (1992, pp. 7-19).

Les dades dels jaciments fenicis i indígenes del període arcaic que es tracten al text estan actualitzades al volum editat per F. Prados i F. Sala, *El Oriente de Occidente: Fenicios y púnicos en el área ibérica* (Universitat d'Alacant, 2017). Al mateix volum es poden contrastar diferents interpretacions de les relacions colonials del període. El grau d'interacció de les poblacions locals amb comunitats d'origen fenici es discuteix des d'un punt de vista postcolonial per J. Vives-Ferrándiz Sánchez al llibre *Negociando encuentros. Situaciones coloniales e intercambios en la costa oriental de la Península Ibérica (ss. VIII-VI a.C.)*, Cuadernos de Arqueología Mediterránea 12 (Universitat Pompeu Fabra, 2005). Quant a l'escala de les activitats domèstiques i les relacions amb les estructures organitzatives de la societat ibèrica, I. Grau i J. Vives-Ferrándiz fan un estat de la qüestió i una proposta interpretativa a 'Entre Casas y comunidades: formas de organización y relación social en el área oriental de la península Ibérica (siglos V-II A.N.E.)', del llibre *Más allá de las casas. Familias, linajes y comunidades en la protohistoria peninsular*, editat per A. Rodríguez, I. Pavón i D. M. Duque (Cáceres, Universidad de Extremadura, 2018, pp. 73-109).

Capítol 3

Les dades regionals per conèixer el món agrari es troben a la publicació de síntesi de G. Pérez Jordà i P. Iborra Eres 'Aproximació a l'evolució econòmica al País Valencià (s. VII-II a.n.e) a partir de les dades arqueobiològiques', en un volum editat per S. Valenzuela i col·laboradors titulat *Economía agropecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques. El primer mil·lenni aC a la Mediterrània occidental*, ArqueoMediterrània 12 (Universitat de Barcelona, 2012, pp. 103-116).

Possiblement la col·lecció d'eines de ferro d'època ibèrica més variada i nombrosa es conserva al Museu de Prehistòria de València i és de referència obligada la publicació pionera d'E. Pla 'Instrumentos de trabajo ibéricos en la

región valenciana', *Estudios de economía antigua de la Península Ibérica* (Barcelona, 1968, pp. 143-190).

El llibre de T. Chapa i V. Mayoral, *Arqueología del trabajo. El ciclo de la vida en un poblado ibérico* (Akal, 2007) és excel·lent per aprofundir en tots els treballs quotidians que mencionem al capítol, des de la construcció fins a les collites, des de la ramaderia fins l'artesania.

Sobre les àmfores com a indicadors econòmics, es poden consultar les actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, editades per J. Sanmartí: *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*, *ArqueoMediterrania* 8, (Universitat de Barcelona, 2004).

El conegut com a tresor del Montgó va ser donat a conèixer per R. Chabás el 1891 a l'article 'El tesoro griego del Montgó', *El Archivo* V, 1, pp. 59-64. Vegeu també a la mateixa revista l'article de J. Danvila sobre la troballa. P. P. Ripollès emmarca les monedes gregues i els retalls de plata en la valorització de la plata per atendre serveis i pagaments a 'El dinero en la Contestania durante los siglos V-III a.C.' dins del catàleg d'exposició *Huellas griegas en la Contestania Ibérica*, coordinat per M. H. Olcina (MARQ-Diputación de Alicante, 2009, pp. 62-75).

L'*infundibulum* ha estat publicat per J. Vives-Ferrándiz als articles 'Troballa d'un bronze etrusc en aigües de la Badia', *Xàbiga* 9 (2005, pp. 71-85) i 'A propósito de un *infundibulum* etrusco hallado en aguas de la bahía de Xàbia', *Madridrer Mitteilungen* 48 (2007, pp. 154-173).

Capítol 4

La primera publicació del tresor de Lluca és de J. R. Mélida i data del 1905: 'El tesoro ibérico de Jávea' a la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* XIII, 366-373. P. Paris el va publicar un any després a la *Revue Archéologique* VIII, 424-435 amb el títol 'Le trésor de Jávea'.

Per a l'estudi de les tècniques d'orfebreria cal fer referència obligada als treballs d'A. Perea, en especial *Orfebreria preromana. Arqueología del oro* (Casa del Monte de Madrid, 1991). La fotografia de la polsera al microscopi electrònic que publiquem s'ha extret del llibre d'A. Perea, O. García Vuelta i C. Fernández Freire, *AU: estudio arqueométrico de la producción de oro en la península*

Ibérica, Biblioteca Praehistorica Hispana 27 (CSIC, 2010). Les primeres pàgines del mateix llibre inclouen una síntesi de les tècniques de l'orfebreria antiga que ens ha resultat molt aclaridora.

L'investigador francès G. Nicolini també ha estudiat aspectes tecnològics de la producció de l'orfebreria en relació a les joies d'or que hem consultat al llibre *Techniques des ors antiques: la bijouterie ibérique du VII au IVe siècle* (Picard, 1990).

Les interpretacions del context històric de l'ocultació de les joies que recollim al capítol es deuen a C. Aranegui, 'Les joies ibèriques. Una interpretació del tresor de Xàbia (Alacant)', *Xàbiga* 8 (2008, pp. 10-16) i, més recentment a 'Ocultaciones de objetos de valor', dins del volum editat *El Sucronensis Sinus en época ibérica*, Saguntum-PLAV extra 17 (2015, pp. 159-176). Les pesquises sobre el tercer collar d'or que va estar col·locat amb la imatge de la Puríssima Xiqueta de Benissa són d'A. Ronda: 'El collar de la Puríssima', a la revista *Festes Patronals Puríssima Xiqueta* 43 (2004).

L'escriptor Estrabó explica que les dones d'Iberia es depilaven el front i ocultaven el naixement dels cabells al seu llibre *Geografia*, concretament al passatge III, 4, 17. Hem consultat l'edició de la Biblioteca Clásica Gredos de 1992, amb la traducció de Mª José Meana Cubero.

Capítol 5

Qualsevol estudi de les coves-santuari en territori valencià ha de fer referència al treball pioner de M. Gil-Mascarell 'Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano. Materiales y problemas', *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11 (1975, pp. 281-332). Els aspectes rituals del paisatge a partir de les dades de la Cova Fosca els tracta M. López-Bertran al capítol 'Paisajes rituales en el *sucronensis sinus*', dins del volum editat *El Sucronensis Sinus en época ibérica*, Saguntum-PLAV extra 17 (2015, pp. 43-62). La ritualitat de les coves de les valls de l'interior de la comarca han estat tractats per I. Grau i I. Amorós al treball 'La delimitación simbólica de los espacios territoriales ibéricos: el culto al confín y las cuevas-santuario', que es va publicar a l'obra editada per C. Rísquez i C. Rueda, *Santuarios iberos: territorio, ritualidad y memoria* (Universidad de Jaén, 2013, pp. 183-211). J. González-Alcalde arreplega part de les dades que citem al seu

‘Estudio historiográfico, catálogo e interpretación de las cuevas-refugio y las cuevas-santuario de época ibérica en Alicante’, publicat a *Recerques del Museu d’Alcoi* 11/12 (2002-2003, pp. 57-84).

L’estudi més actualitzat sobre les practiques de comensalía i els rituals a la zona és la tesi d’I. Amorós *Ideología, poder y ritual en el paisaje ibérico: procesos sociales y prácticas rituales en el área central de la Contestania*, Serie de Trabajos Varios del SIP 123 (Diputación de Valencia, 2019).

La proposta del consum de vi aromatitzat es troba a l’article de J. Vives-Ferrándiz Sánchez ‘Trípodes, ánforas y consumo de vino: acerca de la actividad comercial fenicia en la costa oriental de la península Ibérica’, *Rivista di Studi Fenici* XXXII, 2 (2004, pp. 9-33) y al llibre *Negociando encuentros. Situaciones coloniales e intercambios en la costa oriental de la Península Ibérica (ss. VIII-VI a.C.)*, Cuadernos de Arqueología Mediterránea 12 (Universitat Pompeu Fabra, 2005).

La cèlebre cita d’Estrabón sobre *Hemeroskopeion* i les colònies de Massalia es fa al passatge III, 4, 6 del seu llibre *Geografía*, que ja hem citat més amunt. La tesi de G. Martín ‘La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion, estudio arqueológico de la zona Denia-Jávea’, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 3 (1968, pp. 7-63), va suposar una valorització de l’arqueologia front a les fonts clàssiques i és de referència per a la historia de la recerca a la comarca. Darrerament C. Aranegui tracta la qüestió a ‘De nuevo Estrabón III, 4, 6-8’, publicat a *CuPAUAM* 37-38 (2011-2012, pp. 419-429), per contextualitzar la menció de la colònia dins d’una influència de Massalia en aquesta zona.

Capítol 6

La romanització es tracta a moltes de les obres ja recomanades al capítol 1. A més, el llibre coordinat per L. Abad, *De Iberia in Hispaniam. La adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos* (Universidad de Alicante, 2003) permet aprofundir en la qüestió. I més específicament, la publicació d’I. Grau Mira ‘Reajustes de las comunidades ibéricas y estrategias de dominio territorial romano en el área oriental de Iberia’, dins el volum de J. Santos Yanguas i G. Cruz Andreotti, *Romanización, fronteras y etnias en la Roma Antigua: el caso hispano*, *Anejos de Veleia* 12 (Universidad del País Vasco, Vitoria, pp. 143-172), serveix de referencia general dels canvis en territoris propers al terme de Xàbia.

La identificació arqueològica de llocs vinculats a les guerres sertorianes de la Marina Alta i Marina Baixa s'ha fet al treball de F. Sala, J. Moratalla i L. Abad, 'Los fortines de la costa septentrional alicantina: una red de vigilancia de la navegación', al llibre coordinat per F. Sala i J. Moratalla *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania* (MARQ-Diputación de Alicante, 2014, pp. 79-89).

Recursos en línia

Bona part de les publicacions esmentades estan digitalitzades i en repositoris institucionals en línia.

Els principals museus tenen, a més, els catàlegs d'objectes publicats. El Museu de Prehistòria de València el té a mupreva.org/cat i el Museo Arqueológico Nacional, on es conserva el tresor de Lluca, a l'adreça web man.es/man/coleccion.

Es poden visitar diferents jaciments d'època ibèrica. El Museu de Prehistòria de València promou la Ruta dels Ibers amb onze jaciments visitables. La informació es troba a rutadelsibersvalencia.org/va

El Museu Arqueològic d'Alacant ofereix la visita a la Illeta dels Banyets (El Campello) (marqalicante.com) i el Museu d'Alcoi organitza puntualment visites al Puig (alcoi.org/es/areas/cultura/museo).

La Diputació de Castelló ha museitzat diferents jaciments arqueològics a través de diferents rutes. Tota la informació està a <https://www.castellonarqueologico.es>